

94 (477).04

Ф 33

Дмитро ФЕДОРЕНКО

**КОШОВИЙ
ЛИЦАРІВ ЧУБАТИХ**

94(477).04
Ф33

Дмитро ФЕДОРЕНКО

588954
456885

КОШОВИЙ ЛИЦАРІВ ЧУБАТИХ

Іван Дмитрович Сірко
в українській етнопедагогіці,
фольклорі та етнології

Нетрадиційний навчально-виховний посібник
для педагогічних навчальних закладів, національних шкіл України
та сімейного читання

Кривий Ріг
ПП «Видавничий дім»
2000

ББК 63.3 (4УКР) 46
Ф 31

Рецензенти:

кандидат історичних наук О.І. Кожухар,
кандидат психологічних наук І.М. Шаповал,
директор Криворізької СШ №108 Г.М. Лєгостасв

Федоренко Д.Т.

Ф 31 Кошовий лицарів чубатих. Іван Дмитрович Сірко в українській етнопедагогіці, фольклорі та етнології / Нетрадиційний навчально-виховний посібник. - Кривий Ріг: ПП «Видавничий дім», 1999. - 144 с.

ISBN 966-7388-26-3

У книзі «Кошовий лицарів чубатих» автор вперше аналізує роль кошового отамана Івана Сірка в українській етнопедагогіці, розглядає виховне значення цього колоритного образу у відродженні національної самосвідомості підрастаючого покоління і дорослого населення України. Книга створена на невідомих чи маловідомих фактах життя і звитязної боротьби національного героя України Івана Дмитровича Сірка (1605-1680).

Кожен розділ має центральну частину, що побудована на фактичному матеріалі і має певні заповіді на зразок козацьких дум, завдань для самостійного засвоєння теми тощо.

Посібник розроблено в Науково-дослідній лабораторії з проблем педагогіки національної школи Криворізького держпедуніверситету (науковій керівник професор О.О.Любар).

2000 - 144 с.

ISBN 966-7388-26-3

© Д. Т. Федоренко, 2000

Книга побачила світ
завдяки спонсорському фінансовому забезпеченню
відомого вченого України і мецената вітчизняної
культури

Петра Васильовича ШВИДЬКА

КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО

Замість передмови

Нові малодосліджені факти
життя людини-легенди

Майже 320 років тому зупинило свій біг велике серце національного героя українського народу Івана Дмитровича Сірка (1605 - 1680 рр.)

Хто ж він, ця людина-легенда? Які хури добра навоював, скільки діжок заповнив золотими червінцями?

Чи, може, він - одна із скель, що на Дніпрових порогах, об яку розтинав свої груди могутній Славутич?

Ні, ні, певно, він є отою нестримною дніпровою хвилею, що повесні очищала землю українську від погані? А може все разом? Однак такого в житті не буває...

Це Іван Сірко ствердив національну свідомість великого, гордого, працелюбного, миролюбного і співучого українського народу і всупереч царській політиці геноциду зберіг традиційну дружбу з російським та білоруським народами.

І не спокусили кошового ні золотом, ні маєтками, не залякали погрозами, засланням, - безкомпромісним і чесним лишився в історії нашого народу Іван Сірко. Напрочуд дивовижна його доля. Вірою і правдою служив російському царю, і в кайданах був засланий тим же царем до Сибіру; віддав життя за український народ, і після смерті не мав спокою: його прах не раз викидали з могили. Лише нещодавно в останній раз і на вічний спокій перепоховані останки безкорисливого лицаря Запорозької Січі.

У надзвичайно тяжкий і відповідальний для України час випало

жити і боротися кошовому, ніби на роду йому було написано подолати гетьманський розбрат, старшинські інтриги, чвари, зупинити грабунок ними козацьких низів і всього народу, із зброєю в руках відбивати численні напади зовнішніх ворогів різних мастей і сили.

І він виконав свій обов'язок, виконав свідомо і чесно. Образ Івана Дмитровича Сірка у свою вічну пам'ять (думи, історичні пісні, перекази, легенди, що є прикрасою українського епосу і міфології) народ увібрав найсвітлішим. Народ шанує і шануватиме цю прекрасну людину, яка вісім разів підряд обиралась кошовим (нечувано в історії козацтва), яка майже не знала поразок у 55 походах.

Власне, про Івана Сірка написано вже досить багато, починаючи від монографії Д.І.Яворницького «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска Запорожских низовых козаков»¹; та відомого роману Юрія Мушкетика «Яса». А ще видавництво «Промінь» (Дніпропетровськ) на кінець 1990 р. обіцяло видати книгу доктора історичних наук Ю.А.Мицика про колишнього господаря Молдавії, який свідомо обрав собі життя серед козаків, а згодом став і їх кошовим.

Тож в загальних рисах життя і подвиги кошового отамана І.Д.Сірка відомі багатьом читачам, тим паче, що про нього збереглися свідчення ще так званих старшинських козацьких літописців. Найбільш популярним був літопис Самовидця, що охоплював події від 1648 по 1702 рік. Значить, коли літописання здійснені справді свідком чи учасником грозових подій, то мусять бути записи і про кошового отамана Івана Сірка. І справді, пошук приводить до кількох цікавих висновків: під ім'ям Самовидця виступав козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, який був у війську запорозькому й зафіксував: «... А на Запорожжю кошовий Сірко, ватаг сильний, помер 1 серпня 1680 року.»

Виявляється, про подвиги Івана Дмитровича Сірка сповіщали і козацькі літописці Самійло Величко, Григорій Грабянка, історик з Київської колегії Інокентій Гизель та ін.

Ось як засвідчив смерть кошового отамана літописець козацької вольності Самійло Величко: «Того же лета Иван Серко славный Атаман кошовый, в Грушовце, пасече своей, через неколикое время поболевши, преставился от жизни сея, августа 1, и припроваженний водою до Сечи Запорожской, и погребен чесно всем войском Низовим Запорожским в поле за Сечою, против Московского окопу, где иншее товариство Запорожское погребалося. Зогребен теж знаменито, августа 2, з многою арматною и мушкетною стрелбою и со великого всего войска Низового жалостію, якою по том вожду своем справном і щастливом... которого все войско зело любило и за отца своего

почитало».

Ці свідчення, зафіксовані безпосередньо в ході історичних подій, все ж потребують певних уточнень і доповнень.

Так, дійсно Іван Сірко напередодні своєї смерті надіслав спеціальне звернення донському козацтву із запрошенням об'єднати сили для спільного походу проти Кримського ханства. Однак незабаром захворів і поїхав на свою пасіку, яка нібито була за 10 верст від Січі в с. Грушівка, що недалеко від нинішнього міста Марганець».

Перший сумнів відносно точності запису. Навколо Чортомлика і Капулівки, де тоді була Січ, села Грушівки на відстані 10 верст ніколи не існувало, а до Грушівки, що під нинішнім Марганцем, понад 50 кілометрів (добрячий український гак!)

До того ж будемо пам'ятати, що власне в Марганці (на західній його частині) був досить великий острів Томаківка (не плутати із однойменним райцентром, що заснований як старовинне запорозьке займище, яке влітку 1777 р. стало державною слободою). Острів Томаківка вигідно домінує над місцевістю і нині. На острові до 1593р. знаходилась Запорозька Січ. Про це, звичайно, добре знав кошовий отаман Запорозької Чортомлицької Січі Іван Сірко.

На території нинішнього Марганця, а не в с.Грушівці, як чомусь і досі (певно, за традицією) твердить більшість науковців у своїх дослідженнях, була невеличка пасіка І.Д.Сірка.

Це була чарівна місцевість: повноводі Річище, Ревун, Бугай з притоками і озерцями, плавнями і луками, що зруйновані і поглинуті Каховським гнилим водосховищем...

Здавна ця місцевість заселялась слов'янами, а до того - людьми давніх епох (II-I тисячоліття до Різдва Христового). На території теперішнього Марганця знайдено поховання, що датується XIV - XV ст.

Певно, більш точною була б назва не Томаківської, а Томаківсько-Марганецької Запорозької Січі як такої, що стала спадкоємицею традицій Запорозької Січі, яка існувала на острові Хортиця.

Така назва буде науково виправданою ще й тому, що усі поселення попередніх епох, могильники, скіфські поховання і ін. називаються як Марганецькі, хоча саме місто виникло в 1886 р. спершу як залізнична станція і робітниче селище у зв'язку з розробкою Городищанського рудника.

Помер кошовий все ж несподівано, він не залишив ні заповіту, не здійснив ніяких приготувань. Його бойові друзі поклали небіжчика на козацький вітрильник і водяним шляхом по річках Бугай, Ревун, Річище, Дніпро перевезли отамана до Капулівки, де на старому

цвинтарі - козацькій усипальниці - з військовими почестями поховали Івана Сірка, насипали велику могилу, поставили кам'яного хреста...

Однак в монографії Д.І.Яворницького наведено фотознімок надмогильного пам'ятника (стели), на якому було висічено: «Року Божого 1680-го Мая 4-го приставився Раб Бож Іван Серько Днипрови атаман кошовий війська Запорожського, а за його ц.п.в. (царської пресвітлої величності - Д.Ф.) Федора Алексеевича. Память праведного со похвалами». По площині всього каменю пам'ятника був висічений чотирикінцевий хрест.

А от як появу двох дат смерті Івана Сірка пояснює автор історичної пам'ятки про козацтво Микола Аркас: «Місяць і день смерті на камені неправдиві через те, що після Полтавської перемоги цар Петро I за те, що запорожці допомагали Мазепі, звелів чисто розкопати і зрівняти із землею усе те місце, де була Січ. Як прийшло Московське військо, запорожці так завзято трималися у Січі, давали таку відсіч, що москалі страшенно розлютувались і, як каже Самовидець, дійшли до того, що викопували з могили мерців, викидали їх з домовин і розкидали, ламали пам'ятники: певно, таке сталося і з пам'ятником Сірка»².

Аналогічне трактування зруйнування останньої Січі знаходимо і у М.Грушевського в його «Ілюстрованій історії України»³.

Звичайно, будь-яка епоха має своїх героїв боротьби за незалежність, і кожен із загиблих має право на пам'ять вдячних нащадків (у залежності від значимості здійсненого подвигу). А такі лицарі, як Іван Сірко, цілком заслужено здобувають безсмертя в пам'яті народній. Наприклад, в пісні «Та ой як крикнув же та козак Сірко» народ називає свого улюбленого героя сонечком, місяцем, сизим орлом⁴.

Кобзарі всієї України, лірники і скрипалі, сліпі співаки розповідали в піснях і думах по селах і всіх усядах про життя, подвиги і про смерть українського витязя, незборного Сірка.

А як поширювались перекази, легенди, усні оповіді? Таким же шляхом, від бувалих людей, по ярмарках і на строкових роботах, в проповідях по церквах та монастирях, бо Іван Сірко за життя дбав про розвиток цієї могутньої гілки народної культури і світосприйняття. Він дбав про збереження стародавніх традицій, обрядів, про відродження національної культури в побуті, народній освіті, науці, у розвитку суспільних взаємин. Через те вдячний народ природно зробив Івана Сірка героєм своїх творів, не забуваючи ні на мить про Сірка як про славного воїна, якого служителі Бога порівнювали із Георгієм-Воїтелем, Георгієм-Побідоносцем, Георгієм-Переможцем

Змія.

І от радісна новина: нещодавно вийшла друком хороша книжка легенд та переказів Нижньої Наддніпряни, до якої входить і Дніпропетровська область, «Савур-Могила», в якій лише про І.Д.Сірка вміщено понад 10 цікавих, несподіваних, безцінних легенд «Великий воїн», «Як Сірко умирав», «Заповідь Сірка» та інші, що свого часу записані визначними вченими Д.І.Яворницьким та Я.П.Новицьким⁵.

Звернімо увагу на такий безперечний факт. Іван Сірко 25 років захищав Україну, одержував блискучі перемоги, що закінчувались визволенням братів із неволі, з рабства, відновленням роботи шкіл, церков, монастирів, майстерень народно-прикладних мистецтв (ремесел), риболовецьких артілей, млинів, заводів харчової промисловості, салотопних, шкірообробних, свічкових та ін. виробництв. Він жив у дії, боротьбі, конкретних справах, не ганяючись за славою.

Кошовий отаман Іван Сірко, як відомо, воював навіть у Франції, потім в Паризькому університеті читав лекції з історії України і Польщі. Цей визначний полководець і дипломат, енциклопедист свого часу, який володів багатьма мовами, мав знання, що дорівнювали знанням найвизначніших тоді вчених світу, чітко знав, що недоторканість рідних земель (кордонів землі української) слід утримувати не тільки і не стільки силою, як договорами, угодами, роз'ясненням своєї позиції, переговорами, переконаннями, і лише коли полізуть нагально, слід дати вагому відсіч, щоб і на потім заціпило!

Народний поголос приписує Сірку не лише чудодійство, велетенську силу, а й справжній козацький гумор. Навіть авторство славнозвісного листа запорозьких козаків турецькому султану народ чітко приписує Сірку, хоча історія зберегла оригінали багатьох листів цього звитяжця, а такого серед них не було.

Іван Сірко був бойовим соратником Богдана Хмельницького, а, як твердить Ю.А.Мицик, на Переяславській раді кошовий отаман не присягав на вірність, однак в листах до самодержця, своїми бойовими діями, в усних виступах перед козацькими загонами і населенням різних районів України та європейських держав щиро і переконливо закликав до дружби з російським народом.

І не гетьман, до булави якого він завжди ставився байдуже, а простий кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко добре бачив не тільки зовнішніх ворогів, а й внутрішніх посіпак, для кого доля України і її народів - засіб для досягнення власних егоїстичних чи егоцентричних нереалізованих амбіцій. Так на нараді курінних отаманів 1674 р. Сірко сказав: «Тепер у нас чотири гетьмани: Самойлович, Суховій, Хоменко, Дорошенко, а не від кого нічого доброго немає... І лише між собою

християнську кров проливають за гетьманства, за маєтності, за млини»⁶.

Що тут додати до мудрих думок кошового отамана? Хіба що одне: історію переробити і відродити не можна, перенести старовину на сьогодні без творчого підходу теж практично неможливо, бо з'явилися нові умови, обставини, нарешті, люди стали іншими, не такими, як в період формування традицій, обрядів, ритуалів, звичок, основ культурних характеристик епохи. Навіть унікальний випадок відродження в державі Ізраїль давньоєврейської мови івріта як державної уже несе зовсім інші функції ніж тоді, коли іврит обслуговував давньоєврейське суспільство.

Переважає більшість з нас теж за справжнє духовне відновлення українського народу, рівно як і інших народів, хто мешкає поряд з нами. Конкретними ділами, діями, без галасу і вереску! Так повинно відбуватися оте відродження, із використанням, звичайно, кращих традицій запорозького козацтва, безсмертним вершником якого все своє довге і тривожне життя був і залишився кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошовый атаман войска Запорожских Низовых козаков.- СПб, 1894.
2. Аркас М. Історія України-Русі.- К., 1990.- С. 251.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України.- Київ-Львів, 1913.- С. 383.
4. Історичні пісні.- К., 1971.- С. 88-89.
5. Савур-Могила / Упор. і автор приміток В.А.Чабаненко. К., 1990.- С. 113-119.
6. Ковальський М. Славний лицар запорозького козацтва // Червоний гірник, 1989.- 17.10.- № 199.- С. 3.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

1. Прочитайте твердження академіка Д.І.Яворницького (1855 - 1940) про І.Д.Сірка.

«В 1675 році кошовий отаман Іван Сірко задумав великий похід

на Крим і зібрав 20000 чоловік запорожців, а з ними «нешадно трухонув Крим і щасливо повернувся в Січ».

(Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. // Т.1 - с. 154).

ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

1.1. Як, з якого боку це історичне твердження характеризує І.Д.Сірка?

1.2. Чи переконує сучасних читачів це твердження про І.Д.Сірка як талановитого організатора, полководця і воїна?

1.3. А які думки збуджує у вас ця фраза про І.Д.Сірка? Мотивуйте свої судження.

2. Відомий історик Запорозького козацтва Олена Михайлівна Апанович, кандидат історичних наук, автор багатьох книг про Козацьку республіку і Військо Запорозьке, Іванові Дмитровичу Сірку присвятила кілька праць, а в одній з них писала:

- Вісім разів Запорозька Січ обирала Івана Дмитровича Сірка кошовим отаманом. За все понад кількасотрічне існування Січі жоден кошовий отаман не зажив такої любові й шани серед січового товариства. Україна - Лівобережна, Правобережна, Слобожанщина - в 60-70-ті роки XVII століття не знала людини, яка б могла зрівнятися популярністю з Іваном Сірком. Загальне визнання і безмежну вдячність сучасників набула тоді очолена Іваном Сірком безперервна героїчна боротьба козацтва проти турецько-татарських агресорів, що загрожували геноцидом українському народові. Запорозький витязь вважав найпершою і найголовнішою метою кожного походу - врятування бранців з полону, визволення невольників, що конали в тяжкому рабстві у султанській Туреччині та Кримському ханстві. Великий талант полководця, особиста хоробрість, мужність і відвага поєднувалися в ньому з безмежною відданістю народній справі».

(Апанович О. Кошовий отаман Іван Сірко / Літературна Україна, 1989. - 1.06. - № 22. - С. 6)

Чому відомий історик дає таку загальну високу оцінку життя-подвигу визначного характерника, кошового отамана лицаря Івана Дмитровича Сірка? Що в характеристиці І.Д.Сірка найголовніше? Доведіть свої судження.

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА ТАКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ:

- Усі знали отамана Сірка, бо у нього доля звияжця така.
- Сам Сірко нікого не ображав, але образникам здачі давав.
- Коли жив Сірко, навчатися в нього було легко.

- Сірко у нас скрізь, тому, турчине, до нас не лізь!
- Хто Сірка не поважає, той України не любить.
- Не буває неба без місяця, як немає України без Івана Сірка.
- Історію України Нестор писав пером, а Іван Сірко шаблею і списом.

*(Тут і далі: записав Д.Т. Федоренко на території колишньої Тамаківської Січі.
Друкується вперше)*

Розділ I ГЕЙ, ВІД ЗАПОРІЖЖЯ ТА Й ПО ВСІЙ УКРАЇНІ

Роль Івана Дмитровича Сірка
в житті Козацької республіки
і її слави всесвітньої

Загудів степ запорозький,
Як Чорнеє море, -
Понеслися запорожці
Облавою в поле...
Ой не вітер в полі грає,
Не орел літає -
Ото ж Сірко з товариством
По степу гуляє!

Так співається в українській історичній народній пісні про людину, якій просто немає якогось точного визначення як особи. Він у порівнянні з іншими воїнами - найсильніший, у порівнянні з полководцями - наймудріший, у визначенні вірності - він один з найвідданіших, бо коли мова заходить про кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка (1605 - 1680), то скрізь по нашій землі, гей, від славного Запорожжя та й по всій Україні лунала слава про цю людину.

По-різному вчені визначають місце народження і раннього дитинства Івана Дмитровича. Певно, вірніше буде схилитися до думки визначного українського історика Олени Михайлівни Апанович, автора кількох досить достовірних книжок про козацтво, яка твердить:

Народився Іван Сірко на Поділлі і походив з родини дрібної православної української шляхти. Час його народження, ймовірно, припадає десь на початок XVII століття. Уже на схилі віку він згадує в

листі до російського царя Олексія Михайловича, що наприкінці двадцятих років йому разом з Богданом Хмельницьким випало бути у морському поході запорозьких козаків проти турецької фортеці Трапезунд. З українським гетьманом також перебував 1646 року у Франції, а потім спільно з армією принца Конде воював під Дюнкерком.¹

Численні автори минулого і сучасності обережно, інколи із знаком питання ставлять роком народження І.Д.Сірка 1605 рік. Це прямо і опосередковано засвідчує і Олена Апанович, яка далі у своєму дослідженні стверджує:

В історичних документах зафіксована участь Івана Сірка у Визвольній війні українського народу проти панування шляхетської Польщі, зокрема у битві під Іванцем 1653 року.

Два з половиною десятиріччя Сірко боронив рідну землю від ханських орд і ніколи не знав поразки. (Явище у світовій історії унікальне). Він провів близько ста походів козаків у Крим і Ногайські улуси, давав відсіч ордам, що вдиралися на територію України, намагався перешкодити грабіжницьким нападам².

Ой як нелегко уявити собі Україну тої доби! Кордони майже прозорі, на землі наші хороші сусіди роти пороззявляли, аж щелепи дозволило, і все зазіхають та зазіхають, загони і орди шлють, аби заграбастати...

Кошовий отаман І.Д.Сірко налагодив розвідувальну службу: його рухомі копитокрилі загони літали по Україні, досить швидко дізнавалися про появу чужинців, зненацька надавали їм удари, виходячи переможцями. Хіба ж дарма в народі говорилося, що І.Д.Сірко завжди був на сторожі України, гей, від Запоріжжя та й по усіх землях Війська Запорозького...

А ще історія донесла до всіх прийдешніх поколінь, що саме Іван Дмитрович Сірко розробив систему засідок козацьких по усіх переправах по всій Україні, систему дозорів при великих шляхах-дорогах. То й виходить, що народний поговор ще за життя героя наділяв його надзвичайною силою, а по паланках і козацьких хатинах напутували, навчали і виховували своїх діточок - ягідочок незвичними для сучасного слуху словами:

- Справжній козачок так ніколи не поступить! (Це при провині якійсь, а здебільшого хвалили).

- О, ти як справжній соколик, на кошового Сірка схожий...

- Гляньте, який орел у нас, сам кошовий Сірко був би радий такому легію-лицарю!

- Справжня козачка так не поступить!

- Справжня козачка саме так і поступить! (Тобою кошовий отаман Сірко пишався б...)

І хіба могло бути якимось інакше, коли Іван Сірко, гей, від Запоріжжя та й по всій Україні славним був!

Можна зупинятися на міжусібних чварах між гетьманами Лівобережжя і Правобережної України, але сам І.Д.Сірко на такі чвари дивився зверху, і вважав, що слід працювати для народу, а не тягти під себе, гребти цінності, маєтності. Тому доцільніше дивитися на долю кошового отамана очима самого Івана Дмитровича Сірка.

О.М.Апанович пише: «Кошовий отаман І.Сірко рішуче виступав проти тих гетьманів, які йшли на угоду з іноземними зайдами заради утвердження своєї особистості, запрошували на рідну землю татарські і турецькі війська, що несли спустошення й неволю. Так, разом з легендарним полковником Іваном Богуном він виступив на чолі козацько-селянського повстання проти Івана Виговського, який 8 вересня 1658 року уклав у Гадячі ганебну угоду з польськими панами. Не маючи підтримки серед народу, Виговський покликав на допомогу ординців»³.

Далі стверджує О.Апанович: «Іван Сірко тоді ж спрямував козаків проти спільників Виговського. Здійснюючи походи у Крим і Ногайські улуси, змушував хана пришвидшувати повернення його військ з України до Криму, або виділяти частину орди для боротьби з козаками і дробити таким чином власні сили.

Під час народного повстання, воєнних дій 1658-1659 років, якими він керував разом з Іваном Богуном, Івана Сірка обрали кальницьким полковником»⁴.

Сьогодні ми сказали б: виключна безкомпромісність, безкорисливість, безсрібництво підносили Івана Дмитровича Сірка ще вище в очах народу, перетворюючи його в справжній ідеал виховання. Варто лише нагадати: очолений І.Д.Сірком останній похід на столицю гетьманської України Чигирин остаточно повалив уряд Виговського, а кошовому отаману приніс ще більшу славу борця за загальнонародну справу - Україна належить народові! Тож, гей, від Запоріжжя та по всій Україні хороших парубків заохочували:

- О, тобі лише під рукою Івана Сірка бути!

- Слухай, а чи і бува, ти раніш не служив під проводом нашого кошового Сірка?

- У тебе і майбутній син буде таким, що лише в загоні Сірка і служити йому...

А козачки зітхали:

- Ой, якби у Сірка та був такий же синок полум'яний, то був би він мій...

- А мені Сіркового сина не треба, нехай лише буде таким, таким... ну на Сірка схожий...

Що ж, це вже чиста козацька педагогіка з його вельми відповідальним розділом підготовки молоді до шлюбу, до щасливого моменту оволодіння рушничком щастя...

То ж від козацької, полкової, паланкової, церковної і монастирської школи тих часів до студентів різних вищих навчальних закладів Іван Дмитрович Сірко був вихователем, учителем, зразковим прикладом наслідування, гей, від Запоріжжя та по всій Україні.

Загальновідомим є той факт, що Запорозька держава - Козацька республіка, проголошені як суспільство рівноправних. Та автор вступної статті до тритомника праць Д.І.Яворницького В.А.Смолій заперечує цьому, наводить досить переконливі твердження, а саме: «... Івану Сірку належали хутори на Слобідській Україні, млини та будинки на Лівобережжі, велика пасіка на Запоріжжі. Ще значну кількість земель, майна і табунів худоби зосереджувала у своїх руках старшина в останні десятиріччя існування Запорозької Січі.

І всі ці багатства треба було обслуговувати, доглядати, обробляти і перероблювати, а це вже соціально-економічні закони еволюції суспільства»⁵.

Джерел, з яких було б видно експлуататорське ставлення І.Д.Сірка до своїх підлеглих, не знайдено. Є усі підстави твердити, що І.Д.Сірко, як кошовий отаман, як господар маєтків і володар найманих робітників, до останніх ставився лояльно і досить демократично, як безсмертний Іван Петрович Котляревський (1769-1836) поставився до кількох своїх сімей кріпаків, які, будучи відпущеними на волю кріпосником-автором безсмертних «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника». Не залишили хазяїна до його останніх днів... Хто його знає, хто знає... Але ж любили свого господаря кошового отамана Івана Дмитровича і пасічники, і скотарі, і рибалки, і чабани, і хлібороби, і лісоводи, і навіть строкові робітники, бо він їх не ображав (не зобижав...) А це - головна маса населення вісімнадцятого століття.

Щоб систематизувати розповідь лише про походи, битви і подвиги Івана Дмитровича Сірка, слід написати товщелезну книгу, адже зміг же Юрій Мушкетик свого часу написати досить великий роман про нього («Яса»). І все ж бодай схематично, за уже відомими публікаціями вкрай необхідно, щоб не збіднювати штучно такий багатий образ. В іншій праці «Славетний кошовий отаман Іван Сірко» Олена Апанович пише:

- У 1863 році Сірко разом з командиром російського гарнізону

на Запоріжжі Григорієм Косаговим здійснив два великих походи об'єднаних запорозьких і російських військ на Перекопські укріплення. Це паралізувало головні орди кримського хана і унеможливило його вихід з півострова та об'єднання з польським військом. 8 січня 1664 р. Іван Дмитрович, здавши своє кошове отаманство Пилипчаті, повів загін запорожців до Дністра, на Тягин, навкоги якого стояли турецькі поселення, щоб зруйнувати їхні укріплення.

Король Ян-Казимір, який очолив шляхетське військо, що вдерлося на Лівобережну Україну, марно чекав увесь грудень свого спільника - кримського хана.

Докладаючи зусиль, аби привернути на свій бік козацького ватажка, популярність якого дедалі зростала, король навіть послав йому з Шаргорода 800 золотих червонців і золотий ланцюг. Кошовий отаман, звичайно, не спокусився на це...

Польське військо з великими труднощами просувалося по Лівобережній Україні, вельми послаблене й тим, що в його тилу - на Правобережжі - ширилося повстання народних мас проти панування Речі Посполитої та влади її прислужника й ставленика - правобережного гетьмана Тетері.

Основна бойова сила цього повстання - селянство, козаки, міське населення. А його душею став Іван Сірко, чиї відозви до народу також зробили свою справу. Козаки і селяни до приходу запорожців самі створювали загони і нищили шляхту. Одне за одним повставали українські міста і села, відмовлялися визнавати владу польської шляхти. До запорозьких загонів Івана Сірка, що билися то під Тягином, то на Брацлавщині й Уманщині, вливалися нові сили, на які мусили зважати не тільки Польща, а й Туреччина і Крим. Вже 1 березня 1664 року на території від Дністра до Дніпра владу Речі Посполитої було ліквідовано. Похід королівських військ на Лівобережну Україну закінчився цілковитим провалом.

(За статтями О.Аланович)

Іван Сірко був у колі подій, що тоді відбувалися в Україні, про це свідчать усі давні першоджерела. Наприклад, у другому томі Літопису Самійла Величка він згадується у понад 40 місцях подій, явищ, історичних фактах і документах. Про І.Д.Сірка згадує Літопис Самовидця, Літопис Полтавського полковника Григорія Грабянки, сповіщає про нього «Історія Русів», і що особливо радує і хвилює читача - майже усі зарубіжні видання відомих вчених діаспори і тих, хто волею долі одинився за кордоном (Михайло Грушевський, Наталія Полонська-Василенко, Володимир Вінниченко, Іван Огієнко та ряд інших).

Той же Літопис Самійла Величка розповідає про походи І.Д.Сірка на Крим і перемогу в 1667 р. (Величко С. Літопис. - К., 1991. - С.74), наступний розгром татарів мурзи Батирчу за 12 верст від Києва під Вільхівцем (с. 84), фактичне врятування І.Д.Сірком Івана Степановича Мазепи (1644-1709)...

Що ж, є всі підстави доказово твердити, що ще за часів життя І.Д.Сірка і враз після кончини його ім'я було на устах українців, гриміло, як гучна слава героя, линуло по усіх закутках України, як можуть проникати сонячні промені та й від Запоріжжя, гей, та й по всій Україні.

Не зайвим запитати, чому Україна практично не знає зрадників (поодинокі випадки скрізь бували і до узагальнень не беруться, бо то ж винятки із загального)? Чи не тому, що Україна багата лицарями такими, як Іван Дмитрович Сірко, та й високий національний патріотизм українців теж звідти, а героїзму і відданості кошового отамана та більшості гетьманів-патріотів, козаків-воїнів, більшості населення нашої держави у ті далекі часи немає рівних.

Сірко козак. Сірко воїн. Сірко полководець... А яким був Іван Дмитрович у житті, якою людиною залишився в пам'яті народній?

«В одному з боїв під час походу в Крим 1673 року загинув син Івана Сірка - Петро. Народна дума («Дума про вдову Сірчиху») розповідає про загибель Петра Сірка під Тором.

1675 року кошовий надіслав цареві прохання про свою відставку. Він написав: «Много время, не щадя головы своей, промышляя я над неприятелем, а тепер я устарел, от великих волокит, от частых походов и ран изувечен, жена моя и дети в украинском городке Мерехве скитаются без приюта, от татар лошадыми и животиною разорился, а мне, Ивану, тепер полевая служба стала невмочь, присмотреть за стариком и успокоить его некому. Милосердный государь, вели мне, холопу своему, с женишками и детишками в домишке пожить, чтобы, живучи порознь, вконец не разориться и при старости бесприютно не умереть; вели мне дать свою грамоту, чтобы мне, живучи в домишке своем, утеснения ни от КОГО не было».

Не повинен дивувати невластивий узагалі для Сірка принизливий тон листа. За канонами тодішніх російських урядових канцелярій звернення до царя допускалися лише з такою лексикою і фразеологією.

Але досвідчений воїн потрібен був для царської служби. І йому «височайше» відмовили. У своїй грамоті цар запевняв: коли «воинские дела станут приходить в успокоение», тоді лише, мовляв, «ми тебя пожалуем, в доме жить позволим».

І.Сірко продовжував виконувати високу життєву місію, висловивши своє кредо: «И ныне, при старости моей будучи, не о воинстве, только одна мысль - до остатних дней моих против того неприятеля, нашего древнего противность чинити и доставати готовым».

Ну як така людина могла не хвилювати серце українців?! Та одна згадка про кошового отамана Івана Сірка козаків робила орлами, погоничів волів ніби кидала на бойових скакунів, кашоварів ставила до гармат, а козачки по паланках і зимівниках хапалися за рогаці, от що значить ім'я кошового Сірка! От як воно впливало на населення, яке синів своїх називало іменем Івана, яке хотіло бачити у своїх дітях риси характеру, ознаки волі, очікування бажаної сили, цілеспрямованість, натхнення і... щиросердність, доброту і ніжність. Справді, такий образ зустріти практично неможливо, але ж були такі, і не один же Сірко Іван Дмитрович прикрашав землю українську!

ТЕЛЕГРАФНИМ РЯДКОМ

1. Навесні 1675 року козацький отаман вирушив зі своїм військом проти ханських орд та турецьких яничарів Ібрагіма-паші, що вдерлися на українські землі. Нападникам завдано нищівного удару від об'єднаних сил запорожців.

2. 1679 року уряд Туреччини планував новий наступ на Україну, а 25-тисячне військо мало виступити на Запорозьку Січ. Саме з цим турецьким походом історія пов'язує славнозвісного листа запорожців та їхнього кошового отамана Івана Сірка до турецького султана.

3. Остання військова акція кошового - похід 1680 року. Напередодні Іван Сірко надіслав звернення донському козацтву, запрошуючи до спільного походу на Кримське ханство.

Це останній документ славетного лицаря. Невдовзі він тяжко занедужав і поїхав із Січі на пасіку в село Грушівку. Там 1 серпня 1680 року бойовий батько козаків одійшов на вічний спочинок».

(За статтями О.Апанович)

Вельми цікава доля листа запорожців турецькому султану Мухаммеду XIV, який підписано «Кошовий отаман Іван Сірко зі своїм кошем запорозьким».

Цікавий звичай існував серед козаків: кошовий отаман не мав права навіть розкрити конверта самочинно, які надходили на Січ. Тому коли 1676 року в Запоріжжя прибув посланець гетьмана Самойловича Карл Надточий і вручив листа гетьмана кошовому Сірку, - то він не прийняв послання наодинці, а наказав винести його на раду і там вручити.

Саме тому на ордерах і листах, які надсилалися будь-куди від

імені кошового із Січі, завжди робився підпис не одного кошового, а усієї старшини і війська: «Отаман, кошовий зі усім старшим і нижнім військом низового Запорозького товариства» і т.д. (Подробиці можливих варіантів підписів подає Д.І.Яворницький у своїй фундаментальній праці «Історія запорозьких козаків».

Ця стала традиція робила офіційну козацьку пошту - листування - досить оригінальною, навіть відкриті листи-послання мали досить оригінальне звучання.

Колись такий відомий в Україні і Росії історик, як Д.М.Балтиш-Каменський (1788-1850), автор «Історії Малої Росії», природно згадував кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, причому у позитивних, як і повинно бути, тонах. З'являється кошовий отаман і у працях інших вчених минувшини.

Вороги України довго не могли второпати, як Сірко дізнається про їх наміри? Наприклад, здумає кримська татарва напасти на північні села Слов'яно-Сербії (нині частина Донецької і Дніпропетровської областей), тільки знаять загони, як вони уже натикаються на засідки козаків Івана Сірка. От як про це говорить у народному переказі-легенді, що записаний від відомої народної поетеси Фросини Андріївни Карпенко.

«Ось стоїмо ми біля моєї хати, а вона ніби-то й на якійсь кручі. Ні, це колишній берег легендарної ріки Бистровиці. Он де була трясовина і страшні болота. А ось тут проходив битий шлях чумацький. Та не лише чумаки по ньому їздили, часто і ординці топтали його, і кримські завойовники кіньми гарцювали, а пізніше - і польські жовніри лазили.

І вирішив славетний Іван Сірко із своїм кошем засідку зробити, та таку, щоб ніхто не здогадався, де чатують ворога наші буйнокрилі козаченьки. А ви ж бачите - степ як блюдо! І тоді, в ті давні роки, таке ж було, лише Бистровиця обрамляла те степове блюдо.

І наказав Іван Сірко вирити в цих кручах схованку, так щоб і на конях можна сховатися. Так і зробили, і входи замаскували, а дозорці у вигляді чабанців пасли якусь пару корів чи кіз. І лишень з'являються вороги, дозорці-пастухи знаки якісь подавали, і вилітали прудкокрилі козаченьки, і нищили незваних зайд, і здобували якусь там здобич: коней, вози, провізію, то все те переганяли у плавні, до козацьких стоянок, а ворожі загони мов у воду канули!

Отаким кмітливим був Іван Сірко, так землю боронив, що ворогам не давав ногою ступити на українські степи, поля, села і міста.»

*(Тут і далі народні перекази подаються у записах Д.Т.Федоренка.
Записано від Фросини Андріївни Карпенко*

Аналогічні згадки про вириті в кручах засідки на повний зріст вершника записані і в Кривому Розі, де збереглися ті схованки козацьких дозорових постів. Цікаво, що козаки із своїх засідок вихорем налітали на спантелечених ворогів. Використовуючи фактор несподіванки, козацькі вершники завжди були переможцями у сутичках з ворожими загонами. Криворізькі записи переказів про козацькі засідки в кручах і пагорбах, вириті на повний зріст вершника, свідчать про досить високий рівень фортифікаційної майстерності по спорудженню великих за розмірами схованок для загонів - засад для несподіваної зустрічі ворожих розвідок і загарбницьких експедицій.

«...Ще й нині збереглися входи до тих саморобних печер на кручах, що тепер перед радгоспом «Червоний шахтар». У печерах переховувалися, як нам здається, чергові дозорні. А козацька кіннота (загін) перебувала у схованці між двома пагорбами, місцем, що колись мало штучне перекриття, замасковане під ландшафт. Ми із студентами педінституту обстежили ті місця і дивувалися, як вдало обрано місце під схованку, як вміло використано місцеві особливості. Звідси простежувалися усі шляхи-дороги, і жоден ворожий роз'їзд не лишався непоміченим. А розбити будь-який ворожий загін для чубатих лицарів Сірка уже не становило проблеми.»

*(З переказу «Мудрість Івана Сірка»,
що записаний від кандидата географічних наук,
проректора Криворізького педінституту
Тимофія Андрійовича Клевцова,
вересень 1979 р., друкується вперше)*

Петропавлівський і Криворізький райони - то протилежні ківцівки Придніпров'я, територія, що умовно може дорівнювати Франції, і яка уже перебувала під контролем козаків кошу запорожців під проводом Івана Сірка. Слід не забувати, що кордони тодішньої України з Росією, Литвою, Польщею та іншими державами були досить прозорими, тому боронити землі Війська Запорозького доводилось і всередині держави.

Як політик і державотворець, Іван Сірко добре розумів проблеми України, яка фактично була уярмленою, адже майже всі сусіди прагнули роздерти її на шматки. Через те Іван Сірко розробив систему засідок козаків на предмет присічення не тільки грабунку чужинцями наших сіл і міст, а навіть їх пересування по битих шляхах, по степах

і річках, що під зоряним небом України.

Понад 50 років пошуків свідчень про ті військові козацькі засідки дали певні результати: записано народні перекази-легенди (які, певно, виникли на тлі колишніх розповідей козарлюг) про засідки на території теперішнього міста Марганця і колишньої гори першотравневої (переказ записано від Ганни Йосипівни Салтинської - бабусі-пенсіонерки - в липні 1947 року під назвою «Дозорці Томаківської Січі»; на річці Вовчій (північніше сучасного міста Павлоград), який зберегла пам'ять Лідії Федорівни Волошиної, керівника гуртків Павлоградської станції юних натуралістів (березень 1955 року «Схованка над водою»; переказ «Степові дозорці», що записаний від дідуся Івана Дем'яновича Дементія в смт Юр'ївці в листопаді 1959 року та інші свідчать про те, що в стратегічному плані Іван Сірко усе Придніпров'я тримав під пильним оком дозорців у затаємнених схованках. А коли до того додати сторожові вежі, легкі рухомі дозорні групи тощо, стане зрозумілим, чому вороги так сторожко, обережно проникали на територію України за часів Івана Сірка, славетного отамана лицарів чубатих. То ж коли умовно перенести уже відомі козацькі засідки на карту Придніпров'я, виявиться, що весь край буде охоплено дозорами, жодного суходольного чи водного шляху не залишено поза увагою І.Д.Сірка.

Коли ж додати регіони, які поки що не досліджені, але в яких обов'язково були козацькі схованки-дозори, стане зрозумілим, що на той час Іван Сірко добре організував пости перехоплення ворожих загонів, пости спостереження за ворогом, дозорні вежі тощо. Недарма в народних переказах про ці події український народ так тепло згадує про Івана Сірка і його мудрість.

«...Переказують люди, що Іван Сірко на своєму коні об'їздив ці кручі і сказав: «Дивись, які прекрасні отаманські пагорби! Тут бути засідці!» (Це він про гору Першотравневу так відгукувався). Звідси видно Січ Томаківську й геть усі підходи до неї! Треба бути бусурманином, щоб не використати Богом дану нашу землю...»

(З переказу «Дозорці Томаківської Січі, записаного від пенсіонерки Ганни Йосипівни Салтинської, м. Марганець, липень 1947 р.; друкується вперше)

«...Це Іван Сірко, переказують, наказав збудувати перекриття між двома пагорбами, прикрити дерном і замаскувати, а двері зробити під чагарник... Саме через те кожен виліт козаків ворог зустрічав переляком: «Ці козаки з-під землі вилітають!» - кричали, до бою не

готові, тому і гинули чи в полон здавалися пачками...»

*(З переказу «Мудрість Івана Сірка»,
друкується вперше)*

«...Якось вночі на тому знаменитому пагорбі та й виріс невеличкий горбок. Ніхто не знав, що там два-три дозорці пильнують, а за тим пагорбом, в урвищі - козацький загін вартує. І лишень ворог з'являвся на Вовчій (а вона тоді була повноводною, і Самара круті хвилі гнала до Дніпра), перед ворожими човнами, враз, ніби з неба, виникали кіннота, вершники і веслярі - козацька бойова засідка. Переказують старі, що татари, яничари, жовніри кричали, що то козацькі привиди з води виринають, адже щойно ніде нікого не було... Що ж і знову ніде нікого не ставало, бо порубані, постріляні водою спливали, і лише небагато руки підіймали і до полону взяти благали. От що значить, Іван Сірко був добрим воєначальником, за що і слава йому до скончання віків».

*(З переказу «Схованка над водою»,
що записаний від Л.Ф.Волошиної,
м. Павлоград, березень 1955 року.;
друкується вперше)*

Гей, та й по всіх куточках України, в країнах Європи і на інших континентах знали Івана Сірка, знали його мудрість і силу, організаторські здібності і виключну волю до перемоги, визнавали і боялися - із Сірком жартів не могло бути, він не потерпить зухвалості. Таким був І.Д.Сірко.

Визначний історик, професор Києво-Могилянської академії Ю.А.Мицик приходять до висновку:

- Вікопомний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Дмитрович Сірко за походженням не селянин, а шляхтич (барин), мав два сина і два зяті, займав Молдавський престол, був князем Молдавії.

- Знайдено 60 листів І.Д.Сірка до короля польського, до царя російського, з яких видно отаманів талант полководця, політичного діяча, дипломата.

- Запорозьке козацтво, український народ справді любили свого кошового отамана за сміливість, хоробрість, за козацьку натуру.

- Доля отамана Сірка в основних моментах-легендах часто переплітається з легендами про діяння... козака Мамає.

Сам Сірко став прообразом героя народної картини, але як це доказово переконатися в тому? Що ж, то уже проблема іншого пошуку, доведень і спростувань, але цікавих і почасти несподіваних відкриттів.

Вчені української діаспори і ті, хто волею своєї долі змушений

був опинитися за кордоном, використовуючи пізнавально-виховний, творчо-пошуковий потенціал наукових українських центрів у Мюнхені, Торонто і Оттаві, Нью-Йорку і Вашингтоні та інших несли у своїх працях нове слово про кошового Івана Сірка.

Наприклад, відомий історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко за 1972-1976 роки у Мюнхені видала два томи «Історії України» (I т. - до середини XVII ст.; II т. - від середини XVII ст. до 1923 р.), які перевидані в Києві 1992 року.

У Мюнхенському (так і у Київському) виданні «Історія України» Н.Д.Полонської-Василенко Іван Дмитрович Сірко громить татарів, нападає на Перекоп, рятує Івана Мазепу, карає зрадників, постає перед закордонним читачем тим Сірком, якого знають в материковій Україні. А це значить, що Іван Дмитрович Сірко допомагав українцям діаспори залишитися українцями, відчувати, до якого роду-племени належиш, як і твої пращури, чому твій народ незборимий.

І сказати: «Гей, від Запоріжжя та й по всій Україні!» уже далеко не досить, бо Іван Сірко, як і його Україна, її слава сягнули за різні кордони, бо відомі не лише в країнах, де є українська діаспора, а й серед африканських народів, на всіх континентах, на усіх усюдах, адже мова йде про легендарного героя України, на кого рівнялося так багато поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Кошовий отаман Іван Сірко // Літературна Україна, 1989.- 1.06. - № 22.- С. 6.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Смолій В.А. Літопис Українського козацтва / У кн.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.- К., 1990.- С.12.
6. Величко С. Літопис.- К., 1991.- С. 74.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

Прочитайте уривок статті Ярослава Дзіри «Легендарний кошовий»:

Народна легенда передає, що Сірко народився на світ із зубами, щоб усе життя гризти своїх ворогів. А літопис, немов стверджуючи цю легенду, оповідає про непримиренність Сірка до ворогів українського народу.

Як сучасники Сірка, так і його вороги - всі говорили про нього, як про керманича, наділеного великим воєнним талантом. У роки визвольної війни Б.Хмельницького Сірко виступив як козацький полковник. З 1654 по 1689 р. Сірко - найвидатніша постать на Запорозжі. Вісім років підряд козаки вибирали його своїм кошовим. Сірко очолював військо запорозьке у 55 великих битвах (не беручи до уваги великого числа малих сутичок), і завжди виходив переможцем. Він умів з невеликим числом воїнів знищити велику силу ворогів, а незначні ворожі загони навіть і не переслідував. Часто визволяв великий ясир, взятий татарами в Україні. Кошовий отаман любив свободу і незалежність. Неодноразово він виступав проти гетьманів України обох сторін Дніпра, що дбали тільки про своє добро. У 1673 році він говорив з цього приводу:

«Тепер у них (на Україні) чотири гетьмани: Самойлович, Суховієнко, Ханенко і Дорошенко, і жодного з них немає хорошого: сидять дома та за гетьманство, за маєтки і за млини кров християнську проливають».

Кошовий був дотепний, любив мудре слово і часто повторював «нужда закон зміняє».

(Дзіра Я. Легендарний кошовий // Зоря, 1961. - 8.01. - № 6)

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

- 1.1. Як вчені нашого часу ставляться до І.Д.Сірка?
- 1.2. Що любив І.Д.Сірко, виходячи з тверджень уривку статті?
- 1.3. Судячи з уривку, які риси І.Д.Сірка можна наслідувати сучасній молоді?

2. Міська газета «Шахтар Марганця» 11 серпня 1990 року опублікувала невеличкий допис «Факти з нашої історії» (подаємо без змін і скорочень):

- Іван Сірко 27 років був кошовим отаманом Старої (Чортомлицької) Січі, але не підряд. Незважаючи на великий авторитет козацької громади, йому теж давали відставку. Тільки переконавшись, що кращого керівника, ніж Сірко, знайти не можуть, козаки знову й знову прохали його очолити Січ.

У цьому - один з головних проявів козацької вольниці, яка позбавила можливості виникнення культу диктатора.

І Сірко не ображався. Якщо обирали отаманом - жив у Капулівці. А коли давали відставку, перебирався на свій зимівник - у село Грушівку, де й помер. Зараз на тому місці Грушівський кар'єр Марганецького гірничозбагачувального комбінату.

У першій половині XVII століття запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи. Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Шикуючись у три шеренги, піхота майстерно билася з ворогами на суходолі. Перша шеренга стріляла, друга - подавала, третя - заряджала рушницю, історичні відомості свідчать, що запорожці використали проти Туреччини підводні човни раніше, ніж це було в Західній Європі.

Січ дала видатних полководців, ватажків народних повстань. Северина Наливайка, Івана Сулиму, Дмитра Гуню, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Максима Залізняка.

- Як, по-вашому, чи правомірним виявилось затоплення Грушівки, що була недалеко від Марганця, водами Каховського моря?

- Грушівка - село, де був маєток І.Д.Сірка, його пасіка, на якій він і помер.

- Як, по-вашому, затоплення Грушівки, без чого можна було обійтися, принесло користь історії, Україні?

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА

ТАКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ:

- Козак незборимий, а козак Іван Сірко незборимий двічі.
- Сірко ніколи нікого не ображав, бо сам велике серце мав.
- Знали про Сірка всі в Україні, пам'ятають і понині.
- Брязкне шаблюкою Сірко під Капулівкою, а чути під Чигирином.
- Мав Сірко два сина і два зяті, і всі були у бою завзяті.
- Сірко з козаками їв, з козаками спав, з козаками ворогів долав.
- Іван Сірко знав, для чого Україну захищав.

*(Записав Д.Т.Федоренко
на території колишньої Микитинської січі;
друкується вперше)*

Розділ 2 ГЕЙ, ВІД ГРУШІВКИ ТА Й ДО КАПУЛІВКИ

Останній путь
незборимого кошового

Гей, то буйний вітер по полю гуляє,
Та ще й славу Сіркову козацьку, гей, розповідає.
Гей, так буде ще той вітер віки гуляти
Й про випробування Сіркові, гей, ще й розповідати.

Народна пісня

Вчені історики, дослідники козацтва, - всі одноставні у тому, що після походів звитяжних, битв переможних, до того ж і заслання до Сибіру царського, національний герой України Іван Дмитрович Сірко відправився на спочинок до Грушівки (це під нинішнім м. Марганцем) «в знаменитому Чорному лісі, в 5 верстах від Чортотлицької Січі; під кінець життя він удалився на власну пасіку, в Грушівку, де і скінчив дні свого знаменитого життя в 1680 році»¹.

А трапилось це приблизно так. На початку 1680 року кошовий отаман Сірко готувався до нового походу. Він розробив план, намічались спільні дії разом з донськими козаками. Все йшло добре. На листи одержано позитивні відповіді, відбулися потрібні зустрічі.

На жаль, «того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці в Грушівці і, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. - так зафіксував козацький літописець Самійло Величко. - Його перевезено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство»².

Гей, понеслася в ті часи та й по Україні вість скорботна та й про те, що улюбленець козацький та й преставився в селі Грушівка та й на пасіці...

Одні вчені, у тому числі і досить імениті, твердять, ніби спершу на могилі І.Д.Сірка був поставлений козацький хрест, а після зруйнування Січі російським царем-імператором Петром І поховання кошового теж було ліквідовано. Але потім могила відновлена, і на ній було поставлено великого каменя з написом.

Гей, коли серце кошового припинило земний біг, звістка про те негайно дніпровою чайкою облетіла Україну і майже увесь світ: туга і жура охопили праведний люд, а старі казарлюги пригадали свої зустрічі із Іваном Дмитровичем, якого називали просто: «кошовий батько».

І полилися по Вкраїні пісні різні, геройські і журливі, ліричні і чарівно-неповторні співанки про Сірка Івана по батькові Дмитровича, і почимчикували перекази-спогади, які нагадували легенди, і уже справжні легенди понеслися по Україні від села до села, від Грушівки до Капулівки, від Дніпра до Пруту і Дону...

Кажуть, що Сірко полюбляв морські походи на турків. То помер Іван Дмитрович І серпня, а другого дня, в отій запруді Дніпровій, що ручаєм торкалася Грушівки, уже прислухався до хлюпотіння хвиль і зойку чайок красень-човен, відома козацька «Чайка», абсолютна копія тих, що пурхали через Чорне море, лише помост довгий - під труну І.Д.Сірка...

І, переказують далі, у жалобі, з невимовним горем повезли козаки свого кошового ріками-притоками Дніпра, від Грушівки, де була пасіка героя (а є такі легенди, що пасічниками ніколи не були люди жорстокі, а чисті, світлі серцем, щиродаїні... Жодна підла людина не була пасічником...) і де серце героя в останнє послало світу привіт, аж до Капулівки, де йому вже приготували могилу на козацькому цвинтарі останньої Запорозької Січі.

Згодом могила кошового Івана Сірка виявиться у невеличкому садикі вісімдесятирічної бабусі Зіновії Іванівни Нелипи

(За переказами, записаними Д.І.Яворницьким)²

Перекази про І.Д.Сірка котилися по Україні, випереджаючи звістки про його смерть. Для народу він залишався живим.

А от біографічні дані про Сірка у переказах Олени Апанович:

Непереможний лицар... Той, кого не могли схопити, ні здолати турки, татари, шляхта... Зате це вдалося зробити своїм: у квітні 1672 року Івана Сірка підступно полонив, заарештував і видав російським

царським властям полтавський полковник Федір Жученко, якого роздирали заздрощі, який з кількома генеральними старшинами висунув брехливі звинувачення проти уславленого запорозького полководця.

Все то боротьба старшини за владу. Жученко та його однодумці хотіли настановити на його місце Івана Самойловича. Тому вони не бажали допустити на виборчу раду ні козацтва, ні тим паче запорожців, очолюваних Сірком, які мали величезний авторитет і могли рішуче вплинути на перебіг ради в небажаному для цієї старшини напрямку. Дуже боявся Самойлович, аби замість нього гетьманом не обрали Івана Дмитровича, царський уряд без суду й слідства заслав «державного злочинця» Сірка до Сибіру, в Тобольськ. Уряд не забув колишніх зв'язків видатного ватажка зі Степаном Разіним.

Для запорозьких козаків арешт і заслання улюбленого полководця були тяжким ударом. Січ одразу ж почала клопотання про повернення свого отамана - спеціальне посольство відбуло до Москви.

«Полевой наш вождь-добрый и правитель, бусурмана страшный воин должен быть отпущен, - писали у своїй чолобитній запорожці, - для того, что у нас второго такого полевого воина и бусурмана гонителя нет». Запорожці повідомляли: коли в Криму дізналися, що «страшного у Криму промышленника й счастливого победителя, который их всех поражал й побивал и христиан из неволи освобождал», знаменитого Сірка забрали з України, то татарські мурзи дедалі частіше стали нападати на Січ.

Втрутився у цю справу коронний гетьман, а згодом польський король Ян Собеський, який наполягав на звільненні Івана Сірка, вказуючи царю на зрослу загрозу Росії та Польщі з боку Османської імперії.

Повернувшись із заслання, Іван Дмитрович очолив перший похід запорозьких козаків проти турецької фортеці на Дніпрі Аслам-Кермень, а потім - проти турецької фортеці Очаків. Він не знав перепочинку: ледь завершивши один похід, виступав в інший.

Оточений ореолом непереможності, славетний кошовий викликав у ворогів страх. Існує легенда, що султан видав спеціальний фірман, у якому розпорядився молитися в мечетях за загибель Сірка, а татари, налякані Сірковою хоробрістю, називали його «шайтаном» (чортом).

(За переказами, записаними О.М.Апановичу)

Гей, як хвилі Дніпрові цілюють шлюпи, баркаси, човни та кораблі, так і хвилі слави Сіркової доходили до кожного чесного українця, до кожної порядної людини.

Не однакові перекази у різних записах, а перекази про кошового Івана Дмитровича Сірка у записах Андріана Феофановича Кащенка такі соковиті та незвичні і досягли читача, нібито прогнаними через стрій різноманітних табу,⁵ сьогодні сповіщають Україні і українцям нові живі свідчення людської любові улюбленому героєві.

От невеличка розповідь Андріана Кащенка про Івана Сірка:

У серпні 1674 року турки прийшли допомагати Дорошенкові й опанували Поділля і Брацлавщину, а кримський хан рушив Муравським шляхом на Лівобережну Україну. Самойлович та Ромодановський, дізнавшись про те, зараз же відступили на східний бік Дніпра, і Дорошенко знову почав переманювати до себе правобережні полки.

Сірко, хоч і був душею з Дорошенком, та одвічні традиції Війська Запорозького не дозволяли йому допомагати бусурманському голдівникові. Він скористався з того, що татари перебували на півночі, й, напавши на залишений Крим, завдав йому такої шкоди, що хан зараз же повернувся з України назад. Покинув Дорошенка й Калга-Салтан, що був при ньому, і, захопивши на Правобережжі багатий ясир, погнав невольників до Криму. Сподіваючись на зустріч, Сірко засів із запорожцями біля Таванського перевозу, й коли татари почали перебиратися, він упень розгромив їх, визволив бранців, захопив увесь татарський табір і послав Самойловичу як доказ цієї перемоги намет самого Калги-Салтана у дарунок.

(За переказами А.Ф.Кащенка⁶)

І ще одна розповідь А.Кащенка:

Визволивши з неволі велику силу земляків і захопивши в неволю багато знатних татар, запорожці, обтяжені здобиччю, пішли назад до Гнилого моря та ледве встигли завчасу, бо хан, зібравши орду, напав, було, вже на запорозьку залого, що обороняла брід.

Одбившись од татар, Сірко перейшов з усім військом та ясиром Гниле море й, наблизившись до Чорної долини, зупинився, щоб попасти коней. Тут на спочинку Сірко почув, що не всі визволені з Криму українці радіють тому; чимало й таких, що вже побусурманилися або мають дітей од бусурманів і шкодують за Кримом і кленуть запорожців за те, що ведуть їх на Україну. Та звістка тяжко вразила Сірка, і в голові його постало гостре питання:

«Як мусить жити далі Україна, коли діти так легко її забувають і перекидаються не тільки на ляхів та московців, а навіть на ворогів Христа - бусурманів». У запалі він задумав помститися зрадникам і дати науку іншим. Суворий кошовий звелів зібрати всіх визволених до гурту - їх було біля 7000. Тоді він сказав, що нікого не приневолює вертатися на Україну; всякому вілько йти, куди він хоче. Почувши те,

бранці поділилися, й біля 3000 побусурманених українців, покинувши запорозький табір, пішли назад до Криму. Сірко відібрав кількасот наймолодших козаків (щоб загартувати молоде серце) і звелів їм сісти на коней, наздогнати перевертнів і повистинати всіх до ноги (значить, повбивати). Сам же поїхав слідом, щоб перевірити виконання.

Він доїхав до Чорної долини, рясно вкритої покривавленим трупом, то й його взяв жаль і він мовив: «Простіть мені, брати мої! Але ліпше вам спати тут до страшного суду Господнього, аніж розплодуватись в Криму на безголів'я рідної вашої землі, а собі без святого хреста на вічну погибель!»

(За переказами А.Ф.Кашенка; там само, с. 193-194)

Боронь Боже, ніхто не закликає зараз ставитись до тих, хто у тяжку для України хвилину тікає до чужинців задля власної користі, по-Сірковому, але ж і повністю засуджувати у тих історичних умовах якомсь не повертається язик - Україну розтягували, краяли по серцю, а хтось бусурманиться, служить ворогові... Це ж не Роксолана, це ж не Маруся Богуславка... Гей, хвилі історії, які ж ви жорстокі, але несхибні, можна по-різному їх оцінювати і неоднаково ставитись до кожної цяточки, та не можна не помічати, як ті хвилі «рокочуть славу» звитяжцями, як колись рокотали-князю Ігореві Святославичу, як рокочуть кошовому отаману Івану Дмитровичу Сірку, як потім рокотатимуть славу героям-українцям, безсмертним захисникам рідної землі у роки Великої Вітчизняної війни.

Всі дослідники життя і героїчної боротьби запорозького характерника наводять численні перекази, легенди і конкретно - історичні факти біографії Івана Сірка, в яких сповіщаються усі етапи і епізоди, навіть найдрібніші, однак які стосуються такої визначної постаті.

Звичайно, найповніше і найоб'єктивніше розкривається багатолікий образ І.Д.Сірка в працях Д.І.Яворницького, який вивченню козацтва і зокрема звитяжної долі Івана Дмитровича Сірка на його тлі присвятив власне усе своє свідоме життя.

І коли в дослідженнях Д.І.Яворницького Іван Дмитрович Сірко постає цілісною натурою завдяки розповідям і легендам інших, то врівноважена, спокійна розповідь самого вченого-історика про знаменитого кошового вносить таке, що образ звитяжця стає ще й колоритним, багатогранним - живою людиною. Такий ефект досягається деталеписанням, засобом проникнення до можливих глибин і тонкощів, які, міцно сплітаючись, створюють неповторний ефект цілісності.

Наприклад, Д.І.Яворницький розповідає про перший пам'ятник на могилі І.Д.Сірка.

«На могилі піднято невеличкий, утверджений на невеличкому п'єдесталі, вишиною по груди високої людини, пам'ятник, і на тому пам'ятнику із західного боку, висічено напис. Перший раз я прочитав цей надпис в 1887 році і з тих пір, хоча й бував не раз на могилі славного Сірка, але читав завжди той напис так, як прочитав його вперше. Така вже сила традиції, що примушує нас невимушено йти по раз прокладеному шляху».

Далі невтомний шукач козацьких скарбів і дослідник минувшини Д.І.Яворницький порівнює надпис на камені із офіційними повідомленнями в історичних документах, знаходить різночтивість: на пам'ятнику він читає, що Сірко помер 1680 року, травня 4-го дня, а з офіційних донесень наступного кошового Стягайла засвідчено: преставився 1680 року, вересня 1-го числа. Ці дати підтверджує і літописець Самійло Величко...

Знаходить Д.І.Яворницький твердження, що 29 травня Сірко повідомляв коломацького сотника Подерню про наміри татар «учинити із запорожцями мир». Не могла ж людина спершу померти, а вже потім через 25 днів написати датованого листа... Тут щось не так, - думав Д.І.Яворницький, думав і шукав, поки таки знайшов, що напис на пам'ятнику здійснено по пам'яті уже в 1734 році, коли запорожці перейшли з-під володіння Криму під крило Москви.

«Нині, просидівши багато часу в селі Капулівці, я мав можливість уважно придивитися до кожної букви на пам'ятнику Сіркові і потім вивести заключення про те, що раніше я невірно трактував останні букви першого рядка надпису, хоча й прочитав їх правильно»

(Там само)

Виявляється, у першому читанні Д.І.Яворницький не врахував титли над буквами. Правильне прочитання дає такі результати:

= 1680, = мая, 4-го дня;

Це прочитання з помилками, слід розшифрувати інакше, а саме:

= місяця, = августа, =1, = дня.

(За переказами Д.І. Яворницького Предання о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездку по Запорожью летом 1896 года, там само, с. 487. Докладніше про напис на пам'ятнику Д.І.Сірку див. в окремій ілюстрації)

Вчений М.Ковальський свідчить:

І. Організовані Сірком походи на Аслам-Кермень, проти Очакова, у Волоську землю, на Білогородщину мали, за свідченням літописця Самовидця, цілком певний результат: «... недобойки турецькіє с.Камянца

Р Б А Х П М А Й Д

ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БОЖ

И ОАНЬ СТРЬКО ДМИТ

РОВИ АПАЛАНЬ КОШ.

ВИ И ВОСКА ЗАПОРЬКОГО

ЗА ЕГО... Н П В Ф Е С Д О Р А

АЛЕЗ Б В И Т А И ПАМ'ЯТ ПР

А В Е Д Н А Г О С О П О Х В А Л А М И

«Року Божого 1680, місяця серпня (августа) 1-го дня преставився Раб Божий Іоан Сірко Дмитрович, отаман кошовий війська запорозького за його і (мператорської) в (еличності) Федора Олексійовича і пам'ять праведного з похвалами»

(тобто Поділля) уходили...»

Серед безлічі наступних походів у Крим згадаймо експедицію 1675 року, коли Сіркове Військо «вітроногими коньми своїми внутр селеній кримських нечаяно (тобто, несподівано) вшедши... весь Крим собою наполнили і засіяли... огнем і мечем оний плюндруючи...» Біля Сіваша козаків наздогнали ханські війська, але Сірко з своїми козаками, як пише Самійло Величко, «во мгненню ока на коні всівши, вдарив сильно на орду і почав налігати і разити їх». Розгром був повний.

(За М.Ковальським)

2. Похорон його був і урочистий, і скорботний. Ховали там, де «запорозьке товариство» традиційно ховало козаків, - у чистому полі. Похорон відбувся 2 серпня «знаменито - со мноюю арматною і мушкетною стрелбою і з великою от всего низового войска жалостю». Той же літописець Величко відзначив, що «похоронивши же его... знатну над ним насипали могилу і на ній кам'яний хрест поставили з надлежачим іменем і написом його діянь». У другому літописі, автор якого був сучасником подій, те, що сталося, зафіксовано так:

«А на Запорожю кошовий Іван Сірко, ватаг сильний, помер».

Певні деталі про обставини кончини Івана Сірка повідомили запорозькі посли і в Москві: «Незадолго перед смертю Сирко велел сделать себе гроб и в него ложился, говоря, что прежнего здоровья не чаёт, и первого августа умер в своей пасеке скоропостижно».

(За М.Ковальським)

3. Існує переказ, за яким нібито запорозьці після смерті свого славного ватажка, відправляючись у похід, п'ять років возили його тіло і суходолом, і по воді в труні, маючи тверду віру, що Сірко й після смерті страшний ворогам і що з ним, навіть мертвим, можна перемагати бусурманів.

Могила Івана Сірка до спорудження Каховського водосховища знаходилась на городі селянина Миколи Мазая в Капулівці біля Нікополя. Потім прах його перенесли у цьому ж селі на так звану «бабину могилу». Там встановлене погруддя героя.

(За М.Ковальським)

Гей, гей! Гей, буйні вітри історії! Що тільки ви можете принести! Та ж могила лицаря свободи, під чийм проводом козаки понад чверть століття мужньо боронили Україну-неньку, зазнала перенесення «до Бабиної Могили».

Д.І.Яворницький 1909 року викупив у Капулівці невеличку ділянку землі із Сірковим похованням (колишня садиба селянина Миколи Мазая) і збудував поблизу нього світлицю-музей, в якому демонструвалися речі козаків, знайдені під час розкопок, а також книга відгуків, видання про Запорозьку Січ. У світлиці зупинялися і подорожні. На жаль, вона була пограбована в роки громадянської війни⁸.

Із створенням Каховського моря Сіркова могила виявилася недалеко від берега цього розбурханого водоймища, яке продовжує наступати на береги людського розуму і безглуздя. Воно, те море, почало розмивати могили козаків із Меморіального кладовища Чортомлицької Січі.

Ось що засвідчив скульптор, заслужений діяч мистецтв, лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка Іван Гончар:

Якось на початку шістдесятих років подорожував я по Дніпропетровщині. Особливо цікавило мене село Капулівка, де колись була Чортомлицька Січ та похований кошовий Війська Запорозького Іван Сірко. На тоді ці пам'ятні місця вже затопило гниле море. Води Дніпра підійшли до козацького кладовища і безжалісно руйнували його. Вздовж кладовища виник високий обрив, скелети січовиків із нього падали в море. Ця картина нагадала про колишнє козацького лицарства. Чи думали захисники України, що їм не буде спокою і через сотні років? На горі, неподалік урвища, була могила Івана Сірка. Я підійшов до кам'яної брили на ній, став на коліна, вклонився легендарному звитязцеві. Прочитав на камені текст, поклявся зберегти в пам'яті та виліпити його образ у скульптурі.

Ця ідея мене вже ніколи не покидала. Я прочитав чимало літератури про Сірка. Знання наснажували мене. В уяві чітко викристалізувався його образ. Вночі навіть приснився таким, яким я собі його вимріяв. У скульптурному портреті треба було зобразити людину великого розуму, залізної волі, енергійну й стійку.

Спершу я виліпив кілька ескізів у глині, голову, потім напівпостать із люлькою в руці, і нарешті - остаточний варіант - сидячу постать. У задумі кошовий сидить на скелі, опершись лівою рукою на руків'я козацької шаблі, а правою - на ногу. Я свідомо зігнував відомий скульптурний портрет кошового Г.Лебединської.⁹

На врятування могили Івана Дмитровича Сірка піднялась спершу громадськість Дніпропетровської області, на території якої із восьми Запорозьких Січей було шість; потім - вчені і громадські діячі України.

Врешті 1 квітня 1967 року з'являється рішення Дніпропетровського облвиконкому за № 208 про перенесення праху кошового

отамана на нове місце - давній курган «Сторожова могила», що розташований на відстані 1100 метрів від Капулівки.

Знову пішли пропозиції (уже Інституту археології НАН України) залучити до участі у перенесенні тлінних останків кошового отамана І.Д.Сірка провідних фахівців - істориків, археологів, антропологів, етнографів, реставраторів.⁸

Гей, гей! Швидко казка мовиться, та не швидко справа робиться...

21 листопада (а це вже зима та й люта!) 1967 року на Каховському морі розігралася буря: шквальний вітер, «Реве та стогне Дніпр широкий, горами хвилі підійма...»

Величезні брили неукріпленого берега (та ще й цілинність якого колись порушена козацькими похованнями), оголюючи кістяки колишніх козарлюг - захисників України, і кістяки героїв, падали в море, яке пінилось, клекотіло, обурювалось, та ніхто цього не чув, не знав і не хотів бачити...

Цікавий, прецікавий документ з'явився на світ Божий 24 листопада 1967 року в с. Капулівці Нікопольського району Дніпропетровської області під назвою «Акт перенесення могили-пам'ятника кошового отамана Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка», складений комісією Нікопольської районної Ради народних депутатів трудящих від 15 листопада 1967 року за № 303...¹⁰

Із офіційного документу - Акту - видно, як у похапцях готувалося перенесення могили-пам'ятника, бо інакше взагалі втратили б це святе місце, як працювали у зимову непогідь (благодатний для археологічних досліджень час?), часто при освітленні бульдозера, у місиві землі (глини, чорнозему, поховального прошарку) шукали важливі деталі поховання, ніби громовиця для будь-яких ворогів України Іван Дмитрович Сірко, який у понад 55 бойових походах та битвах не знав поразки, не заслужив більш поважливого ставлення до тлінних останків, до світлої пам'яті, генетично закладеної українцям.

О вітре мій буйнокрилий, скільки ще тобі носити такі та подібні неподобства, тай по всій Україні, в д Запорожжя ще й по всіх усядах?!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. - Т. 1. - К., 1990. - С. 408.

2. Величко С. Літопис. - Т. 2. - К., 1991. - С. 265.

3. Яворницький Д.І. Предания о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездку по Запорожью летом 1896 года /У кн.: Історія запорозьких козаків. У трьох томах. - Т. 3. - К., 1991. - с. 487.

4. Апанович О. Славетний кошовий отаман Іван Сірко /У кн.:

Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991. - С. 198.

5. Конотопець Н. На духовному небосхилі // Почат. школа, 1990. - № 4.

6. Кашенко А.Ф. Напади запорожців під проводом Сірка на татар / У кн.: Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 189 - 190.

7. Ковальський М. Славний лицар Запорозького козацтва // Червоний гірник, 1989. - 17.Х; 3.ХІ. - №№ 196, 211.

8. Сегеда С. Зневажена святиня. Хроніка подій довкола могили Івана Сірка // Пам'ятки України, 1990. - № І. - С. 16.

9. Гончар І. Про кошового отамана Івана Сірка // Пам'ятки України, 1969. - № 2. - С. 61.

10. Акт перенесення могили-пам'ятника кошового отамана Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка від 24 листопада 1967 р. // Пам'ятки України, 1990. - № І. -С. 18.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

І. Прочитайте уривок «Легенди про народження Івана Сірка» відомого безкомпромісного письменника Михайла Чхана.

А було це, як розказують сивомудрі люди, десь на південних кресах землі української. Зразу за селом на полудні, за байраками та дикотернами, за перелісками гуділо вітрами й січами Дике поле, затирсаний цвинтар кісток - половецьких, татарських та козацьких, срібна книга карбів ганьби напасницької та слави заступницької .

Де стояла оселя Сіркового батька, заможним він був чи нетягою отой Дмитро - не відаємо, та хата в нього була. Мабуть, таки сіромного, голотного закоренку був, бо й прізвище мав - Сірко...

В ту ніч було буряно і тривожно. Гуділа негода - стогнали дерева, яким вітер викручував віти, як татарин руки полоняників; вив комин тужливо, жахаюче, немов віщував набіг; за городами, в яру, зрадливо темному, вовки скаржились на свою вовчу долю; вигукував сич, як юродливий; свистіло в шибках, як тисяча татарських стріл. Метався розпачливо язичок каганця, кипіла в печі вода - чадно і парко було в господі; баба-повитуха обмивала, полоскала ще безіменного майбутнього кошового.

І було бабі якось і моторошно, і радісно, бо не лементувало немовля, не пручалось, не борсалось, а дихало рівно, повно і дивилось на бабу широко та пильно, як на цяцьку.

- Дивись, Дмитре, - казала баба, - який гарний козак у тебе: не

вередує, не скімлить - знає, що купання на користь, на здоров'я. Ой, який же тугенький, який важенький! А дивиться на мене, як чорт на ікону!

- Ти там не дуже з чортами носись! - невдоволено обізвався піп, якого загнала негода в господу з дороги сльотної. Кудись їздив, повертався та й дуже доречно та вчасно пригостював до хати. Адже і охрестити треба душу новонароджену, і наректи по-православному оце козаченя.

- Хі-і-і, - огризнулась неляжливо баба, - з чортами? А де ж мені отут святих набрати? Живемо, як в пеклі, а святі пекла не полюбляють. Хіба тебе, ковбасоїда, освятити чи Дмитра протіюпененого? Ото краще попорпайся в своїй довбешці та назови мені маля швидше, бо так же хочеться озватись до нього, як до людини вже, а не до пуп'янка.

Хотів піп відмовити щось гостре повитусі та стримався статечно, як і належить духовній особі. Хоч і шпигнула його оця віхтьоязика - «ковбасоїд»! Та, спаси нас, Боже, коли не піст, то хто її не полюбляє - ковбасочку українську, аби була? Аж плямкнув піп, проковтнув слину і прогудів:

- Наречемо його просто - Іваном! Бо чим більше Іванів у нас, тим більша й сила наша.

- Івась - то й Івась! - вигукнула баба. - Ану, Івасику-Телесику, дай-но я тебе витру та льолю надягну.

Баба повернулась до Дмитра, що стояв з рушником:

- Давай! Та подай, Митьку, щось гризнути мені, - пиріжка чи що, а то, ей-богу, охляла!

Приніс хутенько Дмитро пиріжки з печінкою, подає бабі. А тут сталося те, що потім громом розкотилось по всіх усюдах, що роззявило роти найбайдужішим, що і досі дивує тих, хто хоче вірити в добре диво. Тільки піднесла баба пиріжок до рота, як несподівано простяг ручку Івась - аж відсахнулась баба! - та вихопив у неї пиріжок, та загородив у нього дрібні та гострі... щоб ви думали? Зубки! Охнули всі, витріщились, а Івась наминає пиріжка, аж за вушками пищить. Не кліпнеш оком - вмгелив до крихітки і знову руку простягає, вимагає ще. Та все мовчки.

- Ой, боже мій! - згадала таки бога стара. - Оце так явлення! Дитя з зубами і вже пиріжки їсть! Що ж то з нього буде?!

А Івась держить ручку долонькою вгору: мовляв, бабо, не базікай, а гони ще пиріжків, бо ніколи теревенити козакові - спати пора. І подав голос з нетерплячки - не запищав, не вереснув, а таким басюрою гукнув, що подались всі назад на крок й раптом завважили: тиша незрушна, несподівана тиша залягла за вікнами - ані скрипне,

ані шелесне. Тільки вчувалася пісня - гучна, та не різка, вчувалася, а тиші не розладнувала...

(Чхан М. Легенда про народження Івана Сірка. (Скорочено) // Пралор Юності, 1990. - 2.08. - № 90. - С. 1-2)

ДАЙТЕ ВІДПОВІДЬ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

1. Чому письменник для легенди про появу на світ Божий обрав таку романтичну форму розповіді? У чому це виявилось? Мотивуйте свої судження.

1.1. Автор твору використав широко відому народну легенду. Про що вона? Чи правомірне таке використання, зрощення фольклорних і авторських творів? Доведіть правомірність ваших міркувань.

1.2. Авторська «Легенда про народження Івана Сірка» «обірвана» на самому цікавому місці. Як би ви, якщо були б автором цієї «Легенди», далі продовжили б цей твір? Чому саме так? Чи витікають ваші рішення з характеру судження письменника в творі?

2. Прочитайте Звіт про археологічні розкопки і дослідження останків кошового отамана Запорозької Січ Івана Дмитровича Сірка.

«Пагорб-могила сферичної форми, діаметром 7 метрів і висотою 1,5 метра знімався на знесення бульдозером. Роботи провадили під час завірюхи... Розчищали могилу вручну. Рештки дерев'яної труни було виявлено на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Дерев'яна труна виготовлена з дубових дощок, завтовшки (тепер) - 0,6м, довжина труни - 2,1 м, ширина в голові - 0,7, у ногах - 0,5м, глибина - 0,3 м. Віко - плоска горизонтальна дошка - провалилось до середини. Кути труни скріплені металевими косинцями. Збереженість дерева погана, узяти труну монолітом виявилось неможливо, тому було розчищено кістяк похованого на місці з метою виявити первісне його положення, після цього останки, разом з деревом від труни й землею, що заповнювала труну, переміщено в нову труну.

Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва, також зігнута в лікті, кисть - у ділянці живота. Череп зміщений у правий кут труни й лежав на правому боці, обличчям до стінки. Нижня щелепа знаходилась на шийних хребцях. На черепі й на дні труни в ділянці голови збереглися рештки хутра від соболиної шапки. Біля лівого плеча містилися, ніби китицею, плетені нитки (шнур), скріплені вузлом. Діаметр їх 1,5 - 2,0 мм, довжина до вузла - 5-6 см. На кістках огруддя рештки грубої вовняної тканини. У ділянці пояса - фрагмент

перегнилого шкіряного предмета завдовжки 3,5 см., завширшки - 1,8 см. По дну труни й на кістках ніг, таза й частково в ділянці поперека, а також і під огруддям окремі фрагменти однотонної шовкової єдвабної тканини, яка набула червоно-брунатного кольору. За розміщенням цих фрагментів тканина, ймовірно, вкривала труну по дну й стінках, а також самого похованого до пояса. Ніяких речей, навіть хреста, в труні не виявилось, хоча небіжчик був похований за християнським обрядом. Під час перенесення останків у нову труну проведено ретельний огляд кісток похованого.

Череп частково ушкоджений, розтрощена лицьова частина, що збереглася у фрагментах. На голові й на місці брів збереглося волосся коричневого кольору, що пристало до кістки, а також ясно-брунатне хутро соболиної шапки, під яким є фрагменти шкіряної основи хутра.

У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останні зуби, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій - бракує деяких фаланг пальців. На поперекових хребцях є шипи, а четвертий і п'ятий хребці зрослися... Кістки колінних чашечок відсутні на обох ногах, відсутні також дрібніші фаланги пальців ніг...

Матеріали, потрібні для відтворення зовнішності й скульптурного портрета І.Сірка, передано професорові М.Герасимову до інституту етнографії АН СРСР».

(Крилова Л. Звіт про археологічні розкопки і обстеження останків кошового отамана Запорозької Січі І.Д.Сірка під час перезахоронення їх на курган, що проведено 23-24 листопада 1967 року. Науковий архів Інституту археології НАН України. - 1967-68. - Ф. 5037. - Арк. 2-6)

СПРОБУЙТЕ ДАТИ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

2.1. Які, по-вашому, грубі помилки здійснено (судячи за цим звітом) під час розкопок могили І.Д.Сірка? Як, по-вашому, чому таке могло статися? Наведіть свої роздуми.

2.2. Розкопки яскраво свідчать про пограбування могили І.Д.Сірка. Як ви думаєте, коли саме (в часі епох) сталося пограбування? Що свідчить на вашу думку?

2.3. Що за причини сприяли такому нехлюйському ставленню до зберігання могили, перенесень поховання, розкопок для остаточного (?) поховання тлінних останків Івана Дмитровича Сірка? Скільки, по-вашому, ще перепоховань відбудеться?

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИКА
ТАКІ УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ:

- Звитяжним головам і після смерті не лежить спокійно, але ніхто з них не хотів би іншого життя.
- Царат Сірка до Сибіру засилає, а більшовики й після смерті завдавали катувань.
- Скільки сходитиме сонце, скільки Сірко сяятиме в душах молоді.
- Неспокійне життя прожив Сірко, тому і після смерті не знає спокою.
- Хай знають всі вороги: на захист України стане немало Сірків!
- Сірко завжди Сірко, він і на тім світі залишається незборимим.
- Дайте Сіркові коня і зброю, він і той світ підкорить!

(З колекції автора. Друкується вперше)

ГЕЙ, ГОЛІВОНЬКО ТИ,
ТА КОЗАЦЬКАЯ...

Пригоди голови отамана
після завершення
земного шляху
труднокрилого

Чого тільки в житті не трапляється! Трапляються дива дивні - людина після земного шляху залишається майже живою, і її зберігають у спеціальних мавзолеях. Хто знає, звідки пішла така традиція, але і на Сході, і в Європі, і у Третньому Світі мавзолеїв немало. Навіть історично сучасні діячі потрапили до мавзолеїв. Це і Сухе Батор, і Мао Цзедун, і В.І.Ленін, і Георгій Димитров...

Правда, ще більше усипальниць великим діячам, воєначальникам, національним героям. Така усипальниця героя громадянської війни Григорія Івановича Котовського в місті Котовську Одеської області, пограбована в період тимчасової фашистської окупації. Із усього злочину вчені найбільш шкодують за зруйнуванням могильного саркофагу та зникнення шаблі командарма, який явно був спадкоємцем козацької вдачі...

Гей, скільки ж усипальниць національним героям та й по Україні, а скільки ще треба зробити!

От що пише краєзнавець Павло Богуш, почесний громадянин міста Нікополь:

«Ще в 1971 році Дніпропетровська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури разом з Дніпропетровським інженерно-будівельним інститутом розробили детальний проект реконструкції могили кошового отамана Івана Сірка на Сторожовій могилі з фігурою Сірка на повний зріст та іншими деталями.

Чому ж забуто цей гарний проект? Настав час створити такий

пам'ятник-усипальницю кошовому отаману Іванові Сірку.

Прикладом може бути О.С.Пушкін, який над могилою гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка в Яропольцях під Москвою спорудив каплицю (гетьман П.Д.Дорошенко був родичем дружини поета).

Така усипальниця Івана Сірка, де знаходилися його останки, повинна бути споруджена до 310-річниці від дня смерті легендарного кошового».¹

Ну й що, спорудили усипальницю Івана Сірка і поновили потрібні для того історичні речі? Аякже, розміркувалися, розмірялися! Майже через два роки після виступу краєзнавця П.Богуша газета «Прапор юності» повідомила, що «напередодні річниці смерті кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка біля його могили поблизу Капулівки урочисто відкрито пам'ятний знак. Він словищає про те, що тут буде споруджено усипальницю славного лицаря»².

Сторожова могила, в якій покояться останки Івана Сірка, завжди користувалася увагою туристів, а на свята тут завжди багатолюдно. На урочистостях з нагоди чергової життєвої річниці славетного кошового і 500-річчя запорозького козацтва в Капулівці відбулися свята, а на пам'ятному знаку написано: «Тут буде споруджено усипальницю Івана Сірка, складову частину меморіального комплексу на честь 500-річчя українського козацтва».

Урочисто відкрили майже в людський зріст кам'яну брилу із меморіальною дошкою, і так вона урочисто й стоїть собі недалеко від Сторожової гори з 1991 року і, мабуть, стояти йому отутечки вічно, бо про спорудження усипальниці не чути ні слуху, ні духу.

Відома дослідниця козацтва О.М.Апанович пише, що в квітні 1989 року в Дніпропетровську відбулася перша обласна краєзнавча конференція. У виступах багато говорилося про Запорозьку Січ, Дмитра Івановича Яворницького, козацтво, Івана Сірка...Краєзнавці з міста Нікополя і села Капулівки розповіли на конференції про те, що чинилося з похованням Сірка в останнє десятиріччя.

Виявилось, неподобства тривають. У 1980 році скинули з п'єдесталу бюст Івана Сірка, виготовлений 1957 року, який, щоправда, не був скульптурним портретом отамана, оскільки ще й досі не знайдено опису його зовнішності, але автори прагнули зобразити узагальнені риси мужніх, героїчних козаків і зробили це в репінських традиціях. Замість цієї скульптури поставили нову, відлиту на основі реконструкції Г.Лебединської. Дрібні, невиразні риси обличчя, в яких - невпевненість, легкодухість, зовсім не пасують до образу запорозького полководця.

(Там само)

О.М.Апанович далі розкриває діяльність Дніпропетровського музею і його колишнього директора Д.І.Яворницького по збиранню і комплектації колекції пам'яток козацтва, зупиняється на її долі.

О.М.Апанович широко коментує плани спорудження комплексу навколо могили, хоча й понад тридцятирічної давності; адже не можна по-нехлюйському ставитися до святої пам'яті.

Правда, встановили нове погруддя героя, та ще встигли перенести вітряк. Однак поспішили викарбувати на рукаві нового бюста напис, що його створив скульптор Шконда, а співавторами «комплексу» є М.В.Кіхоть (той, який очолював комісію, що чинила розбій над могилою кошового отамана восени 1967 року) та М.П.Галайда (голова згаданого колгоспу в 1980 році).

Три роки оббивав пороги районного начальства вчитель історії Капулівської школи Л.Ф.Бурда (він з учнями врятував бюст 1957 року, що півроку лежав біля дороги), аби дозволило поставити його біля школи. Одержавши, нарешті, дозвіл, учні на зароблені на суботнику гроші купили матеріал, виготовили постамент, який і стоїть тепер з бюстом біля будинку школи.

Два роки тому, 1987 року, запорозький пам'ятник з колишньої могили Сірка вмістили у герметичний футляр зі скла, назвавши його чомусь «саркофагом». Камінь мокріє і руйнується...

(Там само)

О буйна козацька голова! Скільки тебе перекладали з могили в могилу, і з домовини в домовину! Гей, люди добрі, чи то відано в світі, щоб крім антропологів та археологів хтось інший торкався голови небожа, похованого в землі?! А тим паче, щоб хтось та розлучав у померлому стані голову з тулубом? І не просто там на якийсь день наукового дослідження чи принаймні на місяць, а то ж на понад 20 років? Невже відомий вчений-антрополог академік М.М.Герасимов дозволяв собі таке блюзнірство у роботі над галереєю відтворених ним образів історичних осіб?

А от його учні і послідовники дозволили понад 20 років зберігати череп Івана Дмитровича Сірка на полицях лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР. В Москві в лабораторії прикололи до голови І.Д.Сірка бірку з порядковим номером і забули... повернути голову тілу, а Україні - святиню, так і покривалася брудом кілька поколінь, так і стирали несвіжою ганчіркою пилюку з відчлененої від тіла голови колишнього воеводи-кошового, який не знав поразок в боях, який читав лекції по європейських університетах і листувався з королями та іншими монархами світу. І не просто листувався.

Нещодавно доктор історичних наук Юрій Андрійович Мицик розшукав по архівах Польщі і Німеччини, скажімо, 31 лист кошового отамана Івана Сірка, два листи до Івана Самойловича і до короля Яна Собеського. Таким чином, до друку подано 31 лист кошового отамана Івана Сірка. До речі, крім Яна Собеського, Сірко листувався з королем Михайлом Вишневецьким (нащадком легендарного Байди Вишневецького). Малоизвестним є факт, що сина Сірка по смерті Івана Дмитровича взяв під опіку король Ян Собеський.

Взагалі Ю.А.Мицик виявив за кордоном 30 невідомих нашим історикам листів гетьмана Івана Виговського, тридцять універсалів й листів Івана Мазепи, 25 - Павла Тетері, 10 - Пилипа Орлика тощо. В польських архівах знайшов цілий комплекс листів козацьких полковників, які брали активну участь у походах обох Лжедмитріїв на Москву, Можайськ, Калугу. До речі, Лжедмитрій I на початку своєї кар'єри був на Січі, на Базавлуку.

Івана Сірка поважали рядові козаки, козацька старшина, гетьмани, воєводи, поважали міщани, городяни, селяни, боялися, тремтіли перед його іменем вороги, а чужинські королі та вельможі вважали як рівного... І отака голова окремо від тіла перебувала понад двадцять років, і не у історично віддалений час, а аж ось - 60-і - 80-і роки ХХ століття!

Чи є чиновники, кому абсолютно байдуже, яка там голова: розумна, так собі чи порожня? Гей, гей, як же далеко можна зайти з такими поглядами, сприйняттям і ставленням до пам'яті визначних...

В роки незалежності подібного не повинно бути, а у сучасних головах вчених оціночні судження більш реальні, і навіть аналіз історичних подій реальний.

УНІКАЛЬНІ СУДЖЕННЯ ПРО І.Д. СІРКА

1. Київський антрополог С.Сегеда у статті «Документальний портрет» подає «візуальні обстеження черепа», як він вважає, Іана Сірка. І, до речі, пише, що «за обмірами ... поєднання бронхікранії та значної ширини вилиць дало підстави припустити, що серед предків відважного лицаря були носії степового (кочівницького) антропологічного компонента». А далі С.Сегеда повідомляє, що він забрав цей череп з Інституту етнографії АН СРСР. Понад два десятиріччя, - зазначає С.Сегеда, - череп Івана Сірка зберігався у фондах лабораторії пластичної реконструкції: організатори перенесення могили чомусь не потурбуватися про його повернення

на Україну». А далі говорить, що череп він привіз з Москви до Києва, до редакції «Пам'яток України». Його подальшу долю вирішить авторитетна комісія».

(Із суджень О.М.Апанович)*

2. Десятки тисяч людей стали свідками й учасниками грандіозного свята на честь 500-річчя Запорозької Січі.

Програма тих трьох днів була насиченою. У перший день свята були організовані піші та автомобільні походи колонами в міста Нікополь, Марганець, Орджонікідже та села Нікопольщини. У програму входили святкові концерти та мітинги на стадіонах і майданах. Наступного дня відбулося урочисте відкриття свята Днів козацької слави (могила І.Сірка, село Капулівка). На могилі І.Сірка правили панахиду, а потім розпочався урочистий мітинг. Біля помосту перед запрошеними гостями та місцевими мешканцями - в святковому національному вбранні художні колективи (хор української пісні, чоловіча хорова капела, ансамбль «Козаки-запорожці», бандуристи). Усі разом вони створювали красиву композицію.

На мітингу виступали депутати Верховної Ради України, а також багато гостей з інших республік. По закінченню мітинга програму продовжили чоловіча група капели бандуристів Палацу культури імені Ілліча, фольклорно-хореографічний ансамбль «Славутич» і вокально-інструментальний ансамбль «Чумацький шлях».

Відбувся також похід у Запоріжжя. Колонами пройшли через усе місто, а потім був мітинг на острові Хортиця. Коли ж усі учасники походу повернулися ввечері до могили І.Сірка, їх чекали розважальна програма, запалення Великого вогню, фейерверк, салют.

(Із суджень газети «Червоний гірник»^б)

3. Могили предків... Могили батьків... Що може бути святішого? Ще на зорі цивілізації людство визначило один культ - культ предків. Що ми бачимо зараз? Півтора століття тому, побувавши на Нікопольщині, Т.Г.Шевченко пише вірш «Розрита могила». Через півстоліття по тому Д.І. Яворницький, дослідник і співець козацтва, пише про козацькі могили біля Микитинської (Нікополь), Чортомлицької (Капулівської), Нової (Підпиленської) січей, які розмиває вода, розкопують шукачі скарбів.

(Д.Яворницький, Запорож'є в остатках старини и преданиях народа, 1888 р.)

І ще через 100 років: у Нікополі (колишня Микитинська Січ, де у 1648 році обрали гетьманом України Б.Хмельницького) знесено бульдозером надгробні пам'ятники разом з могилами на кладовищі

по вулиці 40 років Жовтня, на цьому місці зведено підприємство по санітарному очищенню міста і по виготовленню (о, іронія долі!) надгробних пам'ятників. По вулиці ім.Антипова знесено старе кладовище і на ньому побудований житловий масив, який в народі назвали кварталом «Живих і мертвих». Ставлення до предків - найточніший портрет живих. Все це болить. Але не про це моя мова. Хочу сказати про могилу славного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

Небагато таких могил зосталось: Дорошенка під Москвою в Ярополчому, П.Калнишевського на Соловах, І. Гладкого в Запоріжжі й І.Сірка в Капулівці Нікопольського району. Останків трьох перших ніхто не чіпав, Сірку ж найбільше дісталось: перенесення останків козаками із січового кладовища в Капулівку на город діда Мазая, розорення могили за наказом Петра І, Катерини II...

(із суджень Л. Бурди)

Як відомо, перші згадки про І.Д.Сірка належать до досить пізнього часу. Так в історичних документах зафіксована героїчна участь Івана Дмитровича у Визвольній війні українського народу (1648-1654) проти панування шляхетської Польщі (битва під Жванцем, 1653 р.) В цій битві, як відомо, він відзначився кмітливістю і сміливістю, мудрістю і винахідливістю, а історичні документи так і оцінюють подвиг І.Д.Сірка! Власне, звідси пішло планомірне і розбурхане (емпіричне) виховання козачат як громадян української нації.

Далі стане зрозумілим, що саме цей факт уславлений українським народом в кількох неординарних легендах.

Відомий український антрополог і історик Сергій Сегеда понад десяток років тому написав досить аргументовану і доказову статтю «Документальний портрет» (в якій докладно розповідає, як науковці Дніпропетровського історичного музею передали череп І.Д.Сірка в лабораторію антропологічної пластичної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР (м.Москва) для створення документального портрета.

Вчений однозначно повідомляє результати первинного огляду черепа Івана Сірка:

«При візуальному обстеженні черепа виявили дуже сильний розвиток м'язового рельєфу: надбрів'я, потиличного виступу. Це означає, що Іван Сірко був людиною міцної статури й непересічної фізичної сили та витривалості (згадаймо: за рік до смерті він ще водив козаків у низов'я Дніпра громити турецькі укріплення - плацдарм для наступів на Україну). Водночас привернули увагу старечі зміни в

будові кісток: зарощення швів та за життя майже повне випадання зубів.

(Пам'ятки України, 1988. - № 3)'

Далі йдуть надзвичайно важливі вказівки (визнання) антрополога і історика С.Сегеди про тип черепа по антропологічному поділу.

Одержавши антропологічні дані про Івана Дмитровича Сірка, кошового отамана запорозьких козаків, водночас дізнаємося про особливості українців як нації. Сергій Сегеда ці особливості визначає так:

«Поряд з цим, в його зовнішності, безумовно, домінують риси центральноукраїнського типу, котрий, за висновками Української антропологічної експедиції 1956-1963 років під керівництвом В.Дяченка, переважає на території республіки.

Такі особливості лягли в основу документального скульптурного портрета Івана Сірка, створеного завідувачкою лабораторії антропологічної пластичної реконструкції Галиною Лебединською за методом її вчителя - відомого радянського антрополога М.Герасимова. Враховано й ті зміни черепа, які призводять до перебудови обличчя людини похилого віку, зокрема, до западання щік та губів. Свідомо відмовившись фіксувати їх, Г.Лебединська створила скульптурний образ вольового козака-звитяжця у розквіті сил. Саме таким залишився у пам'яті нащадків національний герой українського народу».

(Там само)

Автор цих рядків, привіз череп до редакції «Пам'яток України» і його подальшу долю вирішить авторитетна комісія.

Таким був Сірко, син свого народу, значить, таким був і його народ... Усе гаразд, але ж череп...

Гей, це по всій Україні слухали легенди «Ніби громовиця з неба», «Знай нашого Івана, та ще й Сірка», «Летючий кінь Івана Сірка» та великий ряд інших. Більшість з цих легенд вперше записана на Нікопольщині - колишній Микитинській Січі, на Марганецькій землі - колишній Томаківській Січі, в Капулівці - колишній Чортотлицькій Січі.

Достеменно підмічено, що до порожньої голови український народ безпомилково віншує сатиричні твори, а до героїчних, мужніх національних героїв кидає букети легенд і пісень, переказів і балад, оповідань і оповідей, інших величавих творів, як це трапилось із

образом кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш П. Череп кошового // Прапор юності, 1990. - 9.01 - №4 - С. 2
2. Гнатко М. Навчи нащадків так любити волю // Прапор юності, 1991. - 8.08. - № 87. - С. 1.
3. Чабан М. Листування Сірка з королями // Зоря, 1991. - 15.10. - № 197. - С. 4.
4. Апанович О. Славетний кошовий отаман Іван Сірко / У кн.: Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991. - С. 204-205..
5. Козацькому роду немає переводу // Червоний гірник, 1990. - 8.08. - № 151. - С. 4.
6. Бурда Л. Пам'яті козаків // Прапор юності, 1990. - 17.03. - №33. - С. 4.
7. Сегеда С. Документальний портрет // Пам'ятки України, 1989. - № 1. - С. 46-47.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

1. Прочитайте витяг із статті Юрія Мушкетика «Документальний портрет» // Прапор юності, 1990. - 24.04. - № 49. - С. 3.

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Дмитрович Сірко (рік народження невідомий - помер 1680 р.) - улюблений герой народних дум та переказів, одна з найяскравіших постатей в історії українського козацтва. Майже чверть століття під проводом грізного «Урус-Шайтана» з Хортиці, згадка про якого викликала жах у ногайських кочів'ях та турецьких укріпленнях у Північному Причорномор'ї, запорожці боронили Україну від нападів ординців. З його ім'ям народна традиція пов'язує славетний лист запорожців до турецького султана Магомета IV, що в ньому з неперевершеною дотепністю та сарказмом висміяно претензії на світове панування.

Після смерті Івана Сірка поховали «з багатою арматною і мушкетною стрелбою і со великою всего войска Низового жалостію» неподалік від Чортомлицької (Старої) Січі в межах теперішнього села Капулівки. 1967 року над його могилою нависла загроза: впритул наблизилися хвилі штучно створеного Каховського моря. Щоб запобігти лиху, прах перенесли в безпечне місце, тоді ж за ініціативою співробітників Дніпропетровського історичного музею череп передали в лабораторію антропологічної пластичної реконструкції Інституту

етнографії АН СРСР (м.Москва) для створення документального портрета.

Іван Сірко був людиною міцної статури й непересічної фізичної сили та витривалості (згадаймо: за рік до смерті він ще водив козаків у низов'я Дніпра громити турецькі укріплення - плацдарм для наступів на Україну), водночас привернули увагу старечі зміни в будові кісток: зарощення швів та за життя майже повне випадання зубів (збереглося тільки два кутніх). В його зовнішності, безумовно, домінують риси центральноукраїнського типу, котрий за висновками Української антропологічної експедиції 1956-1963 років під керівництвом З.Дяченка, переважає на території республіки.

Такі особливості лягли в основу документального скульптурного портрета Івана Сірка, створеного завідувачкою лабораторії антропологічної пластичної реконструкції Галиною Лебединською за методом її вчителя - відомого радянського антрополога М.Герасимова. Враховано й ті зміни черепа, які призводять до перебудови обличчя людини похилого віку, зокрема, до западання щік та губів. Свідомо відмовившись фіксувати їх, Г.Лебединська створила образ мужнього, вольового козака-звитяжця у розквіті сил. Саме таким залишився у пам'яті нащадків національний герой українського народу.

Понад два десятиріччя череп Івана Сірка зберігався у фондах лабораторії пластичної реконструкції: організатори перенесення могили чомусь не потурбувалися про його повернення на Україну. Нині автор цих рядків привіз череп до редакції «Пам'яток України». Його подальшу долю вирішить авторитетна комісія.

«Як вам відомо, в майстерні покійного академіка М.Герасимова в Москві знаходиться череп українського народного героя кошового отамана Івана Сірка. Я був у Харкові, Мерефі, там люди стурбовані цим і просять забрати череп і покласти в могилу, або передати до історичного музею,

Переконливо прошу відрядити когось до Москви і звершити цю справу»

Перший секретар правління Спілки письменників України Юрій Мушкетик. (Юрій Мушкетик написав одноіменну з С.Сегедою статтю. Див.: Мушкетик Ю. Документальний портрет // Прапор юності, 1990. - 24.04, - С. 3; які багато в чому перегукуються).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш П. Череп кошового // Прапор юності, 1990.- 9.01.- №4.- С. 2.

2. Гнатко М. Навчи нащадків так любити волю // Прапор юності, 1981.- 8.08.- № 87.- С. 1.

3. Чабан М. Листування сірка з королями // Зоря, 1991.- 15.10.- № 197.- С. 4.

4. Апанович О. Славний кошовий отаман Іван Сірка./ У кн.; Розповіді про запорозьких козаків.- К., 1991.- С. 204-205.

5. Козацькому роду нема переводу // Червоний гірник, 1980.- 8.08.- № 151.- С. 4.

6. Бурда Л. Пам'яті козаків // Прапор юності, 1990.- 17.08.- №33.- С. 4.

7. Сегеда С. Документальний портрет // Пам'ятки України, 1989.- № 1.- С. 46-47.

ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

1. Як відомо, легенди про І.Д.Сірка сповіщають про магічну дію його тіла (п'ять років не ховали...), чарівну силу правиці тощо. Як, по-вашому, понад двадцятилітнє тримання голови кошового отамана окремо від його тіла, чи породило якісь легенди? Коли так, то якого плану чи ідейно-тематичного спрямування?

1.1. На які умовні частини можна розділити витяг статті першого секретаря правління Спілки письменників України Юрія Мушкетика «Документальний портрет»? Чому? Мотивуйте свої судження.

1.2. Чому вчить стаття Ю.Мушкетика про події, що відбуваються навколо постаті Івана Сірка після майже трьохсот років після його смерті? Серед кількох сюжетних ліній статті яка є найголовнішою? Через що? Доведіть свій вибір.

Довідка: Юрій Мушкетик - автор роману про І.Д.Сірка «Яса».

2. Гей, найправдивіші документальні свідчення!

Прочитайте наведені нижче три різних історичних свідчення про І.Д.Сірка.

СВІДЧЕННЯ ПЕРШЕ

З виступу доктора історичних наук Ю.А.Мицика в червні 1990р. в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького з постановкою декількох проблемних питань щодо біографії Івана Дмитровича Сірка. У видавництві «Промінь» цього року вийде книжка про нього. Доої була тільки одна ґрунтовна праця Д.І.Яворницького, яка на думку Мицика, вже дещо застаріла (а ми її й не бачили), та роман Ю.Мушкетика «Яса», але ж то художній твір. І це в той час, коли постать кошового І.Сірка потребує наукового дослідження, бо

він був видатним дипломатом, полководцем, уособленням запорозького козацтва.

(Бойко Л. До 500-річчя Запорозького козацтва // Західний Донбас, 1990. - 6.07. - № 106. - С. 3.)

СВІДЧЕННЯ ДРУГЕ

З репортажу спецкора К.Кіндрась з народного свята «Оживає козацька Троя».

Двоє кремезних високих світлочоліх мовчазних чоловіків, зовсім не героїчного вигляду, без шабель, без пістолів, без «оселедців» і були нащадками Івана Сірка. Микола та Григорій Сірки, різальник металу харківського заводу «Салют» та інженер харківської асоціації «Науково-технічний імпульс».

- Наша родина бере свій початок від Івана Сірка. Чому? Найперше тому, що в нашому селі, колишній Слободі (тепер Високопілля) закінчувався Турецький вал, і це було крайнє поселення Вольностей козацьких. Пізніше ми проїхали всю нашу країну і ніде більше не зустріли прізвища Сірків. Може, ці аргументи не зовсім переконливі, і дещо наївні, тому ми заходилися вивчати свій родовід глибше. Хочемо підняти архіви обласного краєзнавчого музею, церкви святого Миколи у Високопіллі. Уявляєте, до нинішнього року ми навіть не знали, що тут, у Капулівці, є могила Сірка, що в Мерефі, на батьківщині отамана, є бюст кошового. Харківське Товариство української мови імені Шевченка та НРУ за перебудову спонукали нас відшукати витоки свого родоvodu і за це їм вдячні...

(Кіндрась К. Оживає козацька Троя. Козацькому роду нема переводу // Рад. Україна, 1990. - 9.08. - № 178. - С. 3.)

СВІДЧЕННЯ ТРЕТЄ

Коли говорять документи. Офіційне свідчення виконкому Мереф'янської міської Ради народних депутатів Харківської області.

- Довіримося фактам і документам, передовсім - рішенню № 8/16 виконкому Мереф'янської міської Ради народних депутатів Харківського району Харківської області від 31.01.1980 року «Про встановлення в м.Мерефі бюста Івану Дмитровичу Сірку», яке відзначило, що він є «національним героєм, великим полководцем й організатором, зіграв значну роль у боротьбі російського та українського народів проти турецько-татарських завойовників у середині-другій половині XVII століття, позитивну роль у справі возз'єднання... 1654 року, - народився і виріс у Мерефі, тут же проживала його сім'я:

1. Встановити в м.Мерефі бюст І.Сірку.
2. Просити Харківський райвиконком затвердити дане рішення

та звернутися з відповідним проханням до Харківського облвиконкому».

(Неживий О. Чи бути Івану Сірку в Мерефі? // Пам'ятки України, 1987. - №4. - С. 60)

ПІДГОТУЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

2. Як, на вашу думку, чи не настав час створення науково виваженої біографії нашого героя кошового отамана Івана Дмитровича Сірка? З яких розділів вона повинна складатися? Чому?

2.1. Як, по-вашому, чи не настав час у кожній школі, у кожному навчальному закладі мати портрет Івана Сірка та книгу про нього? Для чого, з якою метою? Доведіть правдивість своїх суджень.

2.2. Власне, про що ці наведені трое суджень? А які судження щодо Івана Сірка і його долі можете навести ви? (Можна врахувати матеріали вступу і трьох розділів книги).

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ:

- Думай, про те, що ти робиш і як живеш, як чинив наш Сірко.
- Якби Сірко думав, що з ним трапиться після смерті, він не був би Сірком.
- Якби Сірко знав, що з ним зроблять нащадки після смерті, він ще завзятіше рубав би ворогів відкритих і затаєних.
- Якби кожна дитина та й зростала б Сірком, кожен українець був би щасливим цілком.
- Сірко дуже добре знав, що його ніхто не звинуватить у безчесті, бо з нею він і поруч не бував.
- Якби Україну всі, як Сірко, любили, давно у раю жили б.
- Сірко ніколи за вдачею не тужив, він Україні вірно служив.

(З колекції автора. Друкується вперше)

Розділ 4
ГЕЙ, НАВІКИ ЛИШИВСЯ
В СЕРЦЯХ УКРАЇНЦІВ

Образ І.Д.Сірка в творах
різних жанрів фольклору

Ой та й хто ж коли рахував пісні народні, що про Івана Сірка? Ніхто не підраховував і до одної збірки не збирав, а про кошового Сірка серед українців побутують і пісні історичні, і ліричні, навіть балади колись існували, і кобзарі та бандуристи думи співали, людей до вірності лаштували, до борні за свободу готували і найкращих своїх героїв та ще й прославляли.

А воно диво в світі існує, ще й дивовижнеє. Здається, звичайна тобі людина слухає пісню, а дивишся: пісня скінчилася, і вона оновилася, стала іншою, бо кращою.

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає,
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли із Січі вилітали,
А ж то військо та славне запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало...¹

Так починається давня історична пісня про Івана Сірка, кошового отамана.

Природно, що ця пісня записана від селянина Дмитра Сукура з

с. Капулівки, що на Дніпропетровщині, де була Чортомлицька Сн. Пісня записана через 107 років після смерті самого І.Д.Сірка, а записав цю «усну пам'ятку українського красномовства» Д.І.Яворницький і вперше опублікував у своїй збірці «Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг.» (Катеринослав, 1906 р.)

Отже, І.Д.Сірко в пісні - це, як бачимо, герой, історична особа, будівник української держави, українського війська.

Справжня українська пісня завжди величава, це не те, що суцільні вихляси якоїсь сексуально стурбованої молодички, яка засобами телебачення на увесь світ сповіщає - хвастається: «Ти зі мною був цілу ніч, - і повторює це 4 рази, а потім гукає: «Я була з тобою цілу ніч!» О Господи! Мало того, що безграмотне, до того ж бездуховне, антикультурне белькотіння та й по всьому світу... І чи були батьки у тої, що викручується, як наркоман під час «ламання». Бридко дивитись, оманно слухати і боляче думати про обрушення української естрадної пісні. Далі падати, як кажуть, нікуди.

А от в Дніпропетровську, на міському ринку Озерці, тяжко-трудного 1944 року співав заїжджий кобзар.

... Гей, гей, гей, гей!

Гей, то ж не чорні круки наше небо затулили,

А то ж орди фашизьянські

Землі наші полонили, -

співав сліпець, а серця стискував біль, а ество людей наповнював гнів, і в такт думи стукало в скронях: «До бою! До бою! За землю сплюндровану, за життя понівечене, за неньку згорьовану, до бою! До бою!»

І це була сила пісні, нашої, української пісні. Шкода лише, що по телебаченню, навіть і по радіо, трапляються низькопробні творіння, які чомусь називаються піснями.

А от у козацьку давнину пісням відводилась і зовсім інша роль, і вони виконували різні функції, і фактично стали пісенними літописцями цілої епохи.

Наведений уривок пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко» несе у собі усі найголовніші ознаки українських народних пісень: тут і постійні емоційні епітети, і емоційні прикладки, і повтори, і алегоричність мислення. Далі є пісні «Військо славне запорозьке», «Сірко на конику виїжджає», «Та ми ж думали, та ми ж думали», «Та козак же Сірко на битому шляху та татар оступає...» Такі високохудожні пісні про Івана Сірка. І якби можна було б усі народні пісні про

любимого кошового класифікувати по хронології подій, виявилась би приблизно така картина:

«Очерет шумить, верболіз гуде», - народна пісня 1679 р. про обрання Сірка кошовим отаманом; «Гей, та й хопивсь Сірко за шаблюку», - народна пісня про боротьбу кошового отамана Січі Запорозької І.Д.Сірка проти гетьмана-зрадника Виговського; «А в Очакові турки плакали», - пісня про зруйнування військами на чолі із Сірком турецького міста Очакова в 1669 р.; «Гей, рубали козаченьки!» - пісня про спільний похід українських козаків і російського війська проти кримських татар 1675 р.; який очолював І.Д.Сірко та інші.

Надзвичайно цікавою і цінною є історична пісня «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає», що виникла на конкретних історичних подіях: Сірко із своїм військом повертався із вдалого походу в Крим 1675 року і натрапив на засаду ханського війська і, звичайно, розгромив її.

Пісня має елементи попередніх пісень, але це самобутній оригінальний музично-пісенний історичний твір про Івана Сірка.

Як набігли на татарську засаду,
Крикнув Сірко на козацьку громаду:
«Гей, молодці, добре бийте, рубайте,
Татарву геть на боки розкидайте!»
Пішли ж козаки між ордою шататься,
Почала орда, як снопи, валяться.²

Сама пісня «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає» має незвичну кінцівку, яка явно виникла значно пізніше від основного тексту, бо вона чітко моралізаторська, звернена уже в іншу історичну епоху.

Явно виражена гордість за батьків, ганьба їх нащадкам, сором нам за таких нащадків, варто погодитись, плід зовсім іншої епохи, бо так при Іванові Сіркові не могли сказати:

Як верба навесні розвивається,
Гей, так Сірко назад повертається,
Гей, Сірко, Сірко, ти славний із славних,
Встань ти, подивися на внуків поганих.³

Два останніх рядки могли сказати і в XVI, і у XVII та XIX і навіть в XX-му, уже нашому столітті.

Особливо нині, коли втрачаються зв'язки з духовністю, а раніш загублені кровні зв'язки з минувиною ще не поновилися...

В городі Мерефі жила вдова
Старенька жона
Сірчиха-Іваниха, -

так починається дума «Вдова Сірчиха-Іваниха», яка відома у кількох записах, бо цей твір, що належить до класики українського кобзарства, записаний і опублікований в багатьох варіантах⁴.

Дума «Вдова Сірчиха-Іваниха» як художній фольклорний пісенно-музичний твір безапеляційно (зовсім бездоказово) зараховує Сірчиху-Іваниху в ранг вдови отамана Запорозької Січі Івана Сірка, причому, емоційно сильно показано її риси і особливості, адже зовсім не дарма М.В.Гоголь при створенні образу дружини Тараса Бульби вдало використав пісенно-билинний образ Сірчихи-Іванихи.

Вона сім літ пробідувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки собі двох синів мала:
Першого сина - Сірченка Петра,
Другого сина - Сірченка Романа...

На жаль, документів, чи якихось переконливих свідчень про синів Івана Сірка Петра і Романа не збереглося, а фольклорні твердження сприймаються за істину лише за конкретних (часто, обмежених) умов.

Художньо-стильові вимоги до думи, як одного з найдавніших жанрів народно-поетичної творчості, ніби конгруентно накладаються на структурно-жанрові і мовні особливості думи «Вдова Сірчиха-Іваниха». Виявляється, в цій думі Сірчиха-Іваниха оплакує свого чоловіка, який загинув (за думою, а не в житті) під древнім містом Тором (нині Слов'янськ), а сучасні українці добре знають про смерть І.Д.Сірка на пасіці в Грушівці і поховання його в Капулівці, центрі колишньої Чортотлицької Січі. Така воля вольная в народно-пісенних творах відносно натуральної (історично) істини.

В думі також називаються інші дійові особи - Пилип Мерефіянський, про якого теж не збереглося історичних відомостей, а от Голуба Волошин міг справді бути, бо такі імена козарлюг часто зустрічалися у ті далекі часи.

А погляньмо, яке деталеписання у зображенні смерті Пилипа Мерефіянського, невже так і було?

Тоді турки Пилипа Мерефіянського округ оступили,
З плеч головоньку козацьку знімали,

Козацьке тіло посікли-порубали,
Козаки стародавнії тоє забачали,
На добрії коні сідали,
Турок побіждали,
Козацьке тіло позбирали,
До стародавнього куреня позвозили,
Суходіл саблями копали,
Шапками, приполами землю носили,
Козацькеє тіло схоронили.⁵

Навіщо такі рядки в думі? Виявляється, конче потрібні, адже всі твори фольклору про козацтво виконують такі функціональні покликання:

- формування великої любові до України, ріднокраю, сім'ї і рідних, друзів, до всіх українців;

- виховання глибокої ненависті до ворогів, непроханих зайд, до загарбників усіх мастей;

- виховання неповторного ставлення до українського музично-пісенного фольклору (починаючи від материнських колісанок, через дитячі і лірично-побутові та обрядово-родинні й танцювально-ігрові пісні аж до героїко-історичних балад, дум і пісень - плачів та причитань над загиблими);

- заклик до продовження традицій прадідів-дідів, до захисту рідних земель Війська Запорозького і усієї Козацької республіки, до перемоги над будь-якими ворогами;

- ушлявлення рідної природи, неповторного ландшафту: українських річок і озер, лісів і степів, гір і могил минулих епох, чарівного українського неба і таємничого Чумацького шляху...

А хіба «Вдова Сірчиха-Іваниха» одна-єдина виконує оці усі функції? Чого варта лише кінцівка цього шедевр?!

Сірчиха-Іваниха...

К сирій землі крижалем припадає,

Словами промовляє:

«Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:

Первая печаль - що я сім год пробідувала,

Сірка Івана в очі не видала;

Другая печаль - що Сірченка Петра на світі живого немає;

Третья печаль - що Сірченко Роман умирає.⁶

Що ж, в народних піснях майже завжди поруч героїчного йде

тужливе, звучить плач-прочитання, оплакування героя (героїв).

Але все це підпорядковується виховній проблемі, а українська етнопедагогіка уже збирає врожай творів різних жанрів фольклору і використовує безпосередньо у своїх цілях.

Крім дум і історичних пісень українська козацька педагогіка, як складова частина народної педагогіки, використовує інші фольклорні жанри.

Етнопедагогіка до процесу виховання активно залучає образи славетних національних героїв українського народу. Таким найвідомішим серед отаманів часів козаччини і є непереможний воєвода Іван Дмитрович Сірко, чий образ улюблений у фольклорі.

Здається, немає жодної позитивної людської риси, якою народ не наділив би цей образ в піснях, думках, легендах, переказах, бо ще за життя ця людина була справжнім героєм, борцем за незалежність України, незрівняним військовим полководцем, талановитим політиком, справжнім патріотом своєї держави, який протягом десятиліть вірою і правдою служив справі визволення України.

То ж засобом виховного впливу для формування справжнього патріота держави є фольклорні твори різних жанрів про славетного ватажка козаків. Це перекази і легенди, це художні твори, оприлюднені визначними письменниками України, картини і малюнки, графічні полотна, це образи національних героїв, що виконані в техніці різьблення по дереву, скульптури з граніту, мармуру, порцеляни, гончарного мистецтва тощо..

Творчі учителі у патріотичному вихованні учнівської молоді використовують усі можливі засоби, форми і методи виховання, різноманітні заходи. Це можуть бути конкурси дитячих малюнків «Козацькі подвиги» (олівець, туш, акварель, темпера, олія), виставки учнівських поробок «З думою про Україну» (різьблення, ліплення, інкрустація, плетіння, чеканка, витинанка тощо), фестиваль юних читців-декламаторів, співаків, ансамблів «Безсмертні голоси козацькі», огляди театрів драматизації фольклорних творів, лялькових, театрів тіней тощо «В краю славетного Сірка»... Це можуть бути навіть разові тематичні виставки творів про І.Д.Сірка і ілюстрації до них «Навічно в пам'яті народній».

Зрозуміло, що центральним образом усіх цих педагогічних дій повинен бути кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко, який своїм життям і подвигами увійшов у вічність.

Доречно до навчального матеріалу читанки для третього класу «Біла хата»⁷ включено народний переказ «Іван Сірко». Між іншим, цей твір під назвою «Як Сірко переміг татар», що виник і записаний в

Капулівці від селянина Ф.Добруна; цей славетний носій фольклорних творів про І.Д.Сірка знав їх майже усі, ще й майстерно виконував; більшість записів у Капулівці здійснив Дмитро Іванович Яворницький.

«Як Сірко переміг татар»⁸ до читанки включено із заміною лише деяких слів, що в силу обставин для молодших школярів у сучасних умовах не потребуватимуть додаткових пояснень. Так, в першому абзаці вилучено слово «милостивий», хоча інколи правки видаються невинуватими. Наприклад, речення «Він був для ворогів страшний і сердитий, а, напроти, для християн був дуже добрий і милостивий» після правки упорядників звучало уже так:

«Він був з ворогами нещадний, а з людьми, навпаки, - дуже добрий».

І все ж думка свердлить свідомість: «Як Сірко переміг татар», як і всі інші фольклорні твори, що уже опубліковані, перетворюються в пам'ятки культури, а це уже правкам упорядників чи редакторів не підлягає. Текст для сприйняття слід коментувати, а не правити, до того ж упорядники читанки навіть не залишили посилання на те, що «деякі слова замінено на сучасні», чи ще як. Саме через те текст переказу слід поновити за першоджерелом.

ЯК СІРКО ПЕРЕМІГ ТАТАР

Давно-давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка. Пройшло років чимало, як жив Сірко і як його не стало, а слава про нього і не пройшла, і не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а, напроти, для християн був дуже добрий і милостивий.

Одного разу запорожці пішли з Сірком у похід, а татари прочули про те та одразу й побігли на Січ і почали там хазяйнувати. Як хотіли, так і хазяйнували: усіх православних християн забрали та й повели у полон. А вони, бідні, не хочуть іти та плачуть і ридають так, що аж земля стогне. А татари на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють.

Як ось прочув про те кошовий Сірко. Зараз зібрав своїх козаків, та в погоню за татарами: визволяти православних людей. Та летить, як птиця. Добіг близько до татар, бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало, і давай хитрити. Спинив свого коня і крикнув на козаків:

- А стійте, братця! Подождіть, не ворушіться! Тоді зіскачів з коня, дав його другому козакові, а сам кувирдь - та й зробився хортом і побіг до татар.

Татари бачать: хорт, красивий такий! Подобався він їм. Узяли вони його, нагодували. Звик ото той хорт.

Як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що

вони усі поснули. Тоді він назад до козаків та знову кувирдь - і зробився чоловіком! Кинувся тоді з козаками до татар, усіх їх вирубав, а християн вернув назад.

Християни дуже дякували Сіркові і пішли собі щасливо додому. А Сірко з своїми козаками став гуляти по-старому⁹.

Приємним є завдання до тексту народного переказу: «Намалюймо уявний портрет славного запорозького кошового» (6-38).

На жаль, ще трапляється, що в різних публікаціях тексти одної і той же легенди чи переказу подаються різночтиво, у не одній редакції. Той же переказ «Як Сірко переміг татар» в збірці «Змієві вали». Українські легенди та перекази / Упор. і примітки С.В.Мишанича. - К., 1992. - С. 49-50; уже читається багатьма реченнями інакше, по-своєму, хоча твір один.

Природа народного переказу зумовлює форму існування і поширення. Що стосується козацької доби, то це може бути приблизно така картина. Уявімо собі козаків на відпочинку перед вечерею чи враз після неї. Горить багаття (хто влітку витримає атаки комарів і усякої іншої летючої і кусучої тварі)?¹⁰ Без багаття не обійтись. А яке то перебування навколо вогнища та ще й без мудрого оповідача? Ото й починається, і класичним прикладом сказаному може бути народний переказ «Сірко і князь Довгорукий», що напевно народився біля багаття, а ті, хто чув його, розповіли потім уже іншим козакам і бурлакам. І тут уже немає значення, чи біля багаття, чи в наметі, чи на чумацькому возі, то вже якому переказу як повезе. Переказ «Сірко і князь Довгорукий» записав Я.П.Новицький в 1895 році у м.Нікополі від Д.С.Биковського.

СІРКО І КНЯЗЬ ДОВГОРУКИЙ

Як був Перекоп турецьким городом, то наші чумаки ходили туди по сіль. У турка скрізь стояла сторожа, пропуск був тісний, а здирство було велике ... Тоді, кажуть, тільки раз на тиждень солили борщ.

Прочув це Довгоруку, певно, князь Юрій Долгорукий, звелів Сіркові зібрати запорожців і сам пішов на турка... Багато, кажуть, полягло ворогів, поки пробили дорогу до Перекопа; багато забрано їх і в полон. Тоді, кажуть, запорожці відбили в турка казну, всі заряди і незчислимо стільки скотини і коней. Ті турки, - що в полон були забрані, - ті ж і скотину пригнали в Січ.

Стало легше чумакам, та ненадовго. Як вернулись запорожці додому, турок застукав чумаків у Перекопі і вирізав до єдиної голови. Чумацькі воли, вози, гроші і все добро досталось бусурманам.

Про це і пісня є:

Казав, казав Довгорук,
Що не здійме орда рук...
Орда руки і зняла,
Всіх чумаків забрала.

Сірко і Довгорук - це давні люди! Це ще було тоді, як границя турецька була по річку Кінську, що вийшла зі степу й упала в Великий Луг.

*(Савур-Могила. Легенди та перекази
Нижньої Наддніпрянщини. - К., 1990. - С. 114 - 115)*

Гей, оповідачі народних, переказів! Дякують вам щиросердно люди ХХ і ХХІ століть, що своєю безкорисливою, і, на перший погляд, зовсім непомітною працею зберегли від забуття і самі перлини народної творчості, і мовні особливості козацької доби.

Народні перекази про Івана Дмитровича Сірка дуже тяжіють до народних легенд. У всякому разі в кожному переказі значна кількість ознак фольклорного жанру легенд. У таких творах з'являються елементи чудодійства (народження чи появи якогось органу чи всього організму, промов, дій або стану людини).

Досить колоритним у цьому плані є переказ «Заповідь Сірка».

ЗАПОВІДЬ СІРКА

Сірко на три частини захований: перша його частина лежить отут саме, де Чортотлицька Січ; друга - під Кривим Рогом, а третя - під Полтавою. Він як умирав, так дав таку заповідь: «Як я помру, то одберіть у мене праву руку і носіть її сім год; хто буде мою руку носить сім год, той владітиме нею усе рівно, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода, де вас нещасна хвиля спобіжить, чи на воді, то бросайте руку у воду - хвиля утишиться, чи на землі - не буде вам ніякого случаю; а з семи год уже поховайте в мою могилу. І хто буде тую могилу шанувати, братиме навкруги землю та буде могилу обсипати, то я його сам своєю силою буду дарити. А на сьомому году хай мене где, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелену неділю, так нехай мене дожида. Не бійся, що я неправославний християнин, я єсть православний християнин Сірентій Іоанович!». От таку він, той Сірко, дав заповідь!

/Лицарі волі. Книга перша. - К., 1992. - С. 49/

Цей переказ в с. Капулівка записав Д.І.Яворницький від селянина К.Дивниченка. Аж ось і перші ознаки легенди: Сірко на три частини похований (Чортотлик, Кривий Ріг, Полтава), і заповідь його

легендарна, і дії чарівні. Звернімо увагу на такі визначально-народні ознаки: в трьох місцях похований, сім років носити праву руку, вийде з могили на Різдво, на Великдень, або на Зелену неділю (знову трійця!)

І уже явною легендою є переказ «Сила Сіркової руки», в якому абсолютно все є легендою, грубо кажучи, вигадкою, тим, чого не було і не могло статися. У даному випадку це чародійність руки Сіркової, з якою чорноморець з братвою оббіг Москву (1812 р.), і французьке військо посунуло звідти. Виходить, вигадка потрібна людям? Аякже, тим паче, яка вигадка, адже буває така, що приносить користь, бере участь у формуванні сили духу, почуття гордості, любові, навіть почуття віри в перемогу, тощо.

Що ж, коли людям (війську, населенню) потрібна віра в перемогу, отоді хорошу вигадку тільки й подавай! І що характерно: геть абсолютно усі знають, що то суцільна вигадка, а сприймають її, вислуховують, злегка посміхаючись, і легшає людям! Як же то і що відбувається в організмі кожної особистості? Невже нематеріальна думка впливає на стан людини і фактично матеріалізується?

Фантастика! А можливо, саме фантастика і впливає на реальність? Можливо, кожному з нас у різній мірі не вистачає фантастики? А чи не визрівають трагедії в тих сучасних сім'ях, де фантастика дитини та й не знаходить підтримки, співчуття чи простого людського розуміння злету дитячої фантазії, існування в квартирі (сім'ї) фантастики? Пригадайте, як кожен з нас горював, коли фантастика залишалася лише з дітьми і не реалізовувалася разом із дорослим оточенням?!

СИЛА СІРКОВОЇ РУКИ

Як помирав кошовий Сірко, то казав запорожцям:

- Хто з вас, хлопці, мою могилу поливатиме водою до схід сонця, той буде знати стільки, як і я... А як буде велика потуга на білого царя, то нехай хоч руку мою одкопають та понесуть вперед війська: неприятель сам себе порубає!

У дванадцятому році (1812) француз завоював Москву. Стільки наше військо не ладило з гармат - нічого не допомгло. Тоді один чорноморець і каже:

- Стійте, братця! Не буде діла, поки не доставимо руки Сірка!

Поїхали в Капулівку, одкопали руку і гайда назад. Як оббігли кругом Москви з тією рукою, так французьке військо і сунуло звідти. Тоді французи так скоро тікали, що й черевики погубили...

Турки і ляхи дуже боялись Сірка і звали його шайтаном (чортом).

Кажуть, багато було охочих поливати могилу Сірка, щоб знати стільки, скільки знав він, та нічого не допомогло: треба було воду носити ротом з річки, а річка не так близько, щоб до третіх півнів полити таку могилу, як у нього.

*(Савур-Могила. Легенди та перекази
Нижньої Наддніпрянщини. - К., 1990. - С. 117)*

Так уже трапляється, що записувач від одного носія фольклорних творів записує по кілька (зрідка по одному) оригінальних, інколи варіантів знаменитих творів.

І «Сила Сіркової руки» первинно записана Яковом Петровичем Новицьким в Нікополі від Д.С.Биковського і вперше її опубліковано в Катеринославській збірці 1911 року.

Чому про Івана Дмитровича Сірка стільки легенд і переказів існувало в людській пам'яті? А хто сказав, що то багато? Їх існувало значно більше, то збереглось багато, а скільки творів втрачено назавжди, бо не записано і не введено до науково-публіцистичного вжитку. Однак всі твори записати про Івана Сірка, Олексу Довбуша, Лукіяна Кобилицю, Богдана Хмельницького ніколи і нікому не вдається і не станеться такого, бо припустимо, поки в народі визріває якийсь один твір, десятки інших забуваються, або із розказаних якимось носієм фольклору десятка творів може продертися крізь морок часу лише один якийсь, а то й жодного, і лише з десятків інших творів один, наділений надзвичайно яскравими особливостями, буде підхоплений оповідачами чи іншими носіями народно-поетичних творів чи просто людьми -слухачами.

В наш час зберіганню легенд і переказів сприяє науково-технічний прогрес, поява можливості записати на магнітофонну плівку, друкарським, комп'ютерним або яким іншим способом. Це стосується і переказу-легенди «Його жахались вороги», невеличкого, всього на двадцять рядочків, твору, який характеризував Івана Сірка як легендарного воїна і полководця, як фантастичного характерника, як людину і захисника України.

ЙОГО ЖАХАЛИСЬ ВОРОГИ

Як був кошовим Сірко, то татарва жахалась його, як те гайвороння... Було, тікають, кляті, - і коні погублять. А запорожцям того й треба: займуть табун, та й гайда через Дніпро...

Після смерті Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи і бусурмани. Б'ються, було, козаки і праву руку його поперед війська везуть: де рука, там і удача.

Кажуть, у Сірка на хресті був напис: «Хто буде сім років проти

Великодня виносить по три заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як я, і буде знати стільки, як і я».

Покійний дід Михайло Нелипа розказував, що, як носив землю проти Великодня, то йому спершу показалось, мов щось гуде; вдруге - зібралось стільки Війська Запорозького, що аж земля стогне; втретє - барабани б'ють, з гармат палять, козацькі шапки червоніють, як мак... Він злякався, кинув носити землю і подався в хату.

Носив землю проти Великодня і старий капулівський дід Матрапас (Димниченко), так і той казав, що страшно.

- Що стану, - каже, - п'ястись на могилу, то воно тебе так і штовхає назад... Раз, - каже, - упав навзнач та й язика прикусив... З того часу і зарікся ходити на могилу.

*(Савур-Могила. Легенди та перекази
Нижньої Наддніпрянщини. - К. - 1990. - С. 116)*

В цьому творі легендарне все, крім самого Івана Сірка, який справді реальна історична особа. Як часто трапляється, після земного життя визначні наділяються надприродною, чудодійною силою, інколи за певних умов, як і в цьому творі - носити землю на могилу... Між іншим, цей звичай виник у сиву давнину, задовго до хрещення Київської України-Русі 988 року, в епоху античної України, коли давній наш небосхил населяли Дажбог, Сварог, Перун, Велес та інші небожителі, коли ще існувало 14 основних автохтонних праукраїнських племен, які ховали своїх князів під великими курганами (могилами), що насипалися вручну (а точніше, шапками і подолами свого одягу). Цей обряд пройшов віки і дійшов до часів козацтва, зберігся там, набувши трішечки інших рис-ознак: зникла магичність, лишилась раціональність і свята пам'ять про загиблих героїв.

Поєднання вигадки і реального - властивість легенд і переказів про козацтво, про героїв визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Прикладом тому може слугувати легендарний переказ «Як Сірко умирав», і знову цей переказ має чимало легендарного: Сірко знав щось таке, що навіть кулю ловить, здавить її і назад посилає... А чого варта розповідь про три пузирки з водою, он почитайте, з якою! В переказі-легенді «Як Сірко умирав», між іншим, у 210 років, згадується і фітотерапія, і взагалі - мудрість народна. Власне, в легенді-переказі мова йде, що видно з назви, як Сірко умирав, а фактично мова йде про протилежне - як Сірко здобував безсмертя. Ця легенда ще коротша, ніж попередня, і теж виникла, побутувала і записана на Придніпров'ї, краї, що дав Україні і світу шість Запорозьких січей з восьми!

ЯК СІРКО УМИРАВ

Сірко - це кошовий такий. Він такий був, що дещо знав. Оце бувало вийде із куреня та й гука на свого хлопця: «Ану, хлопче, возьми пістоль, стань там та стріляй мені в руку!» Той хлопець возьме пістоль та тільки бух! Йому в руку. А він візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті. Сірко три рази умирав у сімдесятих годах, а всього йому 210 годів. Він як умира було, то й каже: «Оце вам три пазирки з водою. Першим пазирком сприснете - оживу; другим пазирком сприснете - стану дивиться; а третім сприснете - устану і піду у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були; ото і вода зроблена була із таких трав. Так як умре, то його клали у гній і на треті сутки одгрібали та сприскували водою. Як із першого пазирка сприснули - ожив; з другого сприснули - став дивиться, а з третього сприснули - устав і пішов. Ото так до трьох раз він робив. А в послідній раз він як умер, то велів себе спалить і поліл геть пустить, а руку велів одрубать і носить три годи, а потім того положити у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці...

(Лицарі волі. Книга перша. - К., 1992. - С. 50; Записав Я.П.Новицький від Г.Безштанька у м. Нікополі в 1896 р.)

Легенду «Сірентій Праворучник» взагалі можна віднести до мікролегенд - трохи більше 15 рядків, але в ній відчувається глибокий зв'язок з давніми українськими традиціями. Так здавна українська православна церква Київського патріархату (УПЦКП) знає ікону Богоматері Троєручниці (праворуч Боже Дитя підтримує третя рука, звідки і назва ікони). Сірентій Праворучник тому, що саме правицю після смерті Сірентія було відтято, сім років та рука слугувала козацтву (так, так, ця ідея, ця сюжетно-тематична лінія проходить в кількох легендах про Сірка). Тут все на місці: виявляється, у Сірка було інше ім'я - Сірентій, на перший погляд чудакуватий заповіт, слугування козакам (народові) навіть після закінчення героєм земного шляху, - все це властиве саме легендам, легендарним переказам, легендарним казкам тощо.

А погляньмо, яким велетом постає в легендах Сірко! Його не беруть ні ворожі кулі, ні хитрощі та сила ворожа, навіть сама смерть!

СІРЕНТІЙ ПРАВОРУЧНИК

Він по-справжньому не Сірко, а Сірентій Праворучник звався. Як умирав Сірентій, то дав такий заповіт, щоб у нього одрізали праву руку та аж сім год возили її за собою:

- Коли я вмру, то одніміть у мене праву руку і возить її з собою сім год. І куди ви будете повертати, там буду й я воювати. Якщо

будете возити мою руку, то ще права рука моя буде вами руководувати. А як сім год пройде, то ви одкопайте мене та приложіть мою руку мені в мою труну.

Отож Сірентія рука й ходила аж сім год по військах. А на восьмому році розкопали Сірентія та й приложили до нього праву руку, як вона була. Так ото він через те не Сірко, а Сірентій Праворучник.

- А як обсадите могилу округ деревами, то буде вам од мене велика заплата; а як порушите мою могилу, то буде вам од мене велика пригода.

І справді, ця могила Сірентія робити коло неї не дасть, ніяк не дасть. Орав тут якось один чоловік на трьох парах волів та до неї наблизивсь. Так усі пари його волів як уплутались докупи та так збились, що ніяк не можна було їх розтягти. Збіглись усі люди з села - аж ніяк не можна. А він тільки й того, що до неї наблизивсь.

(Змієві вали. Українські легенди та перекази / Упоряд. та примітки С.В.Мишанича. - К. - 1992. - С. 150.

Українські фольклористи зафіксували досить велику за об'ємом розповідь-легенду «Козацька битва з турками», яка майже на двох сторінках друкованого тексту розповідає, як козаки навчалися мистецтву бити ворогів і перемагати, як готувалися до бою. Так, це все ж легенда, бо в ній розповідається про те, що «поки козаки добігли до табору, Сірко був зарубаний...»

В легенді говориться, що «тут все перемішалось». А й справді: відомості про походження назв окремих сіл, історія безіменного козака, подвиг якого колись повторить Іван Сусанін з тою лише різницею, що козак завів у болото татар-загарбників із ханом.

Налевно, про І.Д.Сірка була велика кількість легенд, переказів, бо в тих залишках, що дійшли до нас, відгомін багатьох творів, а деякі буквально скомпоновані з уривків кількох колись самостійних творів, що десь загубилися на терені часу і історичного простору. Такою легендою є «Великий воїн», яка записана у м. Нікополі 1896 року і яку включають упорядники майже до кожної збірки легенд і переказів. В ній крім уже відомих елементів легенд з'являється уміння передбачати події, упереджати вчинки ворогів тощо.

ВЕЛИКИЙ ВОЇН

Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подума. Ото там, по тім боці Дніпра (себто по лівому березі Дніпра), були татари, Магомет жив; та як задумають вони було воювать, то Сірко і каже козакам: «Собирайтесь докупи, бо на нас уже орда піднімається». Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожні не

розруба, - тільки синє буде. Не то що кулею, а шаблею. Уже татари, які міри протів нього робили, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали. Він як умирав, так сказав так: «Як будете ротом до схід сонця воду носить із річки, що коло Січі, і як обмочите тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що й я...» Так ніхто не зміг, - дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як француз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли в Москву, а потім привезли і уп'ять положили на місто. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн був! Та тільки проти Сірка не було. Цей як брань, так він сам там постійно, там уже і кладе, - без нього не було ніякої стички. Він такі молитви знав.

Він по-божому, не то що чари які... Жінки і дітей у нього не було, один як єсть.

То ж образ Івана Дмитровича Сірка добре розкритий в історичних піснях і думках, в пареміографічних творах, в розповідних жанрах (легендах, переказах, народних оповіданнях) і в малих розповідних жанрах - анекдотах, сміховинах та мікрогуморесках.

І у найменших розповідних жанрах фольклору Іван Сірко завжди поважний, розумний, кмітливий, наділений гумором і разом з тим добрий та щиросердний.

Гей цікаві і спритні розповідачі народних анекдотів! Та повідайте світу, що ж там у гуморі малих жанрів та й говориться про нашого Івана Дмитровича Сірка! І хай не зморяться уста розповідати жарти, сміховини і анекдоти!

УСЕ ЗНАЄ

Під'їхав до гурту козаків кошовий Іван Сірко і враз угледів козарлюгу з підбитим оком. То був Вакула Непийпиво.

- Вакула Непийпиво, ану підійди сюди-но! - попрохав Сірко, - А що то за синець під оком, поясни мені!

- Пане кошовий, батьку наш! То вчора ми проводили змагання, хто більше вип'є пива.

- Зорозуміло, і хто ж зайняв друге місце?

Козаки дружно зареготали.

З ПЕРЕЛЯКУ

- Козаче Вирвидуб, а чому ти так дріжиш?

- Та мене, батьку кошовий, осавул надіслав був до лісу.

- Ну то й що?

- Прямо на дорозі побачив гадюку.
- А може то була просто палиця? - перепитав Сірко.
- Так, батьку, але та палиця, яку я схопив, щоб кинути на гадюку, і виявилася гадюкою ...

ПЕРЕТРУДИВСЯ

- Козаче Некадилюлька, а що у тебе з рукою?
 - Ще не знаю, батьку, чи перелом, чи удар, чи розтягнення жил, чи що із суглобом...
 - Ясно, - сказав кошовий отаман, - то ти на варті горобцям дулі давав, то й перетрудив бідну...
- Над степом понісся гучний регіт.

ПРОБЛЕМА З ПІДКАЗКОЮ

- Якось в селі Вишневому зупинився загін козаків на чолі із Сірком. До нього підбігло хлоп'я-джур.
- Пане кошовий, а ви одружені?
 - Зараз ні, бо хто ж з козаків у поході та й одружений.
 - Ой лихо, - мовило хлоп'я, - а хто ж вам підказує, як постугати у тих чи інших обставинах?

СИНЦІ ДОБЛЕСТІ

- Якось відпочивав загін Сірка. Аж ось на баскому коні під'їхав і сам кошовий отаман.
- Батьку, а що то в тебе за синці під очима.
 - Та то мене знеацька зустрів ханський дозор і довелося трішки посперечатися, пожартувати.
 - Ну і вони хоч вибачилися?
 - Та не встигли, вони всі там заснули вічним сном під осокором.
- (З колекції автора. Друкується вперше)*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.П.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. - К., 1955. - С. 147.
2. Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. О.Таланчук. - К., 1990. - С. 146-147.
3. Там само.
4. Вдова Івана Сирко и Сирченки / В кн.: Украинские народные думы, - М., 1972. - С. 295-297; запис 1805 від кобзаря Івана Стрічки.
5. Вдова Сірчиха-Іваниха / В кн.: Українські народні думи та історичні пісні. - К., 1955. - С. 148-150; запис 1808 - 1827 рр. від

кобзаря Івана Стрічки та ін.

6. Там само.

7. Оксана Верес (Кирпа Г.М., Чередниченко Д.С.) Біла хата. - К., 1992. - С. 37-38.

8. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упор. В.А.Чабаненко. - К., 1990. - С. 115-116.

9. Там само.

10. Козацька битва з турками / У кн.: Лицарі свободи. Книга перша. - К., 1992. - С. 51-52.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

1. Прочитайте народний переказ «Кошовий Сірко», який записав відомий фольклорист XIX ст. Я.П.Новицький в с.Покровському кол. Катеринославського повіту Катеринославської губернії і надрукований в зб. «Новицький Я.П. Народная память о Запорожье». - Екатеринослав, 1911.- с. 72-74.

КОШОВИЙ СІРКО

Як гетьманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, з цього (правого) боку Дніпра, була і його плавня. Ця плавня, - проти Капулівки, - й досі зветься Хмельницькою. Біля Карай-Дубини був перевіз, були і броди козацькі, де з турецького берега переганяли коней цілими табунами.

У Хмельницькій плавні, кажуть, паслась така сила коней, що ніхто їм і ліку не знав. Сюди їх гнали пасти з Турщини, з Польщі і зо всього Запорожжя. Як під добру ласку, то козаки не брали за це грошей із татар і ногайців, бо й самі пасли коней на їх суміжній землі.

В Таврії, біля урочища Мамайсурки жив татарський хан Мамай. Дуже лютий був, собака: таке ж кляте було і його військо. Було, спуску не дає ні запорожцям, ні чумакам: де піймає, там їм і амінь...

Після Хмельницького на Україні правив Довгоруки (можливо, князь Юрій Долгорукий), а в Січі кошовим був Сірко. Давай той Мамай загравати з Сірком. Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся з шкірою і пустив.

- Іди, - каже, - до свого Сірка та скажи, що я йому хвоста увірву.

Кошовий Сірко, як узнав це, так і скипів. Сів на коня та як свисонув, як свисонув! Збіглись запорожці.

- Ануте, - каже, - хлопці, сідлайте коней та махнем до Мамаю в гості.

Посідали козаки на коней і подались.

Мамай зібрав військо і вискочив назустріч. Сірко до нього.

- Ну, - каже, - поспробуєш, хто кому хвоста увірве, - і давай колошматить... Побили Мамаю, побили його військо, забрали добро і були такі...

Біля Карай-Дубини паслись татарські табуни, і як тільки, було, козацький кінь перепливе туди, то вже назад не вернеться... То оце, було, Сірко поїде з козаками, наведе сон на табунщиків, а коней займе - і гайда через Дніпро в Хмельницьку плавню.

- Оце їм, - каже, - скурвим синам, щоб не робили запорожцям шкоди!

Сірко - як умирав, то казав:

- Як одкопаєте мою руку, то будете сім років воювати так, як і зі мною.

Так воно й вийшло: як прийшлося козакам до крута, одкопали вони ту руку, і цілих сім років ніхто їх не зміг подужати.

Як ховали Сірка, то під голови йому поклали його гроші, а срібну його чарку віддали в церкву. Та чарка, кажуть, і тепер є в Нікопольській Покрові. Гроші, кажуть, пробували взяти капулівці, та не дались...

У Сірка жив молодий козак Чалий. Він правив у нього за джуру. Після Сірка вибрали Чалого кошовим, а в нього був годованик Савка. Про цього Саву є й пісня, як він продався ляхам, грабував церкви, і за те запорожці його згубили.

*(Савур-Могіла. Легенди і перекази
Нижньої Наддніпрянщини. - К., 1990. - С. 113-114).*

ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ:

1. Народний переказ «Кошовий Сірко» найбільший за обсягом серед інших переказів, до того ж багатоплановий народний твір розповідного жанру. Чому цей твір і найбільший, і такий багатоплановий?

1.1. Спробуйте сформулювати ідейно-тематичну основу цього народного переказу.

1.2. Розкажіть (перекажіть) «Кошового Сірка» своїм рідним і близькому оточенню. Розкажіть таки.

2. Прочитайте народний переказ «Превеликий характерник» і дайте відповіді на такі питання:

2.1. Кого на Січі називали характерниками? За які доблесті і

подвиги кошового отамана Сірка названо характерником?

2.2. Кожен жанр фольклору мав свої закономірності розвитку. Які, по-вашому, закономірності розвитку (виникнення і функціонування) народних переказів? Мотивуйте свої судження.

2.3. Чому народ свого улюбленого героя кошового Івана Сірка наділив унікальними особливостями?

(Див. перший абзац переказу)

ПРЕВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК

Кошовий Сірко був превеликий характерник! Було, хто б не задумав воювати з ним - він уже й знає: зараз і військо збирає, і списи точить, і ратища готує. Недаром його турки прозвали шайтаном.

Запорожці, поки орудував ними Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла перемогти.

До Сірка, кажуть, наші люди платили ляхам подать: третя гуска, третій віл, третій кінь, хліб - всього третя частина. Як став Сірко кошовим, зараз же і зладнався з королем польським.

- Ну, - каже, - ваше величество, хоч биться, хоч мириться, а третьої частини панам давати не будемо.

- Як знаєш, - каже король. - То діється не по моему приказу.

Зібрав Сірко запорожців і п'ятнадцять тисяч турків та й погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

- Оце, ляше, по Случ твоє, а це наше. Ті ляхи піймали тоді свого короля і заслали на морський острів.

- Оце тобі, - кажуть, - за те, що якшався з Сірком.

(Лицарі волі. Книга перша. - К. - С. 47-48)

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА ТАКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ

- Родився малим, виріс Сірком, - ворогів токмачив, помер старим, і світу не побачив.

- Сірко носа не задирав, він просто ворогів рубав.

- Загордилася свиня, що об Сірковий стіл чухалась.

- Сірко не вабив калачем, не лупив бичем, а молотив шаблюкою.

- Сірко ніколи не похмелявся, тому й глибокої старості діждався.

- У Сірка шаблюка сама ворогів поганяє до ями, або до бісової мами.

- Сірко в загоні і сотні козаків не має, а всю орду по полю ганяє.

(З колекції автора. Друкується вперше)

Розділ 5
**ГЕЙ, УКЛІН ТОБІ,
КОШОВИЙ ОТАМАНЄ
ЛИЦАРІВ ЧУБАТИХ**

Образ І.Д.Сірка
у творах українських
композиторів і поетів

Українська література виробила прекрасні традиції уславлення національних героїв творами різних жанрів. Свого часу з'явилися прекрасні романи, припустимо, із життя і подій гайдамацького повстання 1768 року Миколи Глухенького «Коліївщина» (1966), Данила Мордовенця «Сагайдачний» (1966), Олександра Соколовського «Богун» (1964), Гната Хоткевича «Довбуш» (1965), звичайно, Юрія Мушкетика «Яса» (1987), який присвячено розкриттю життя і звитяжної боротьби Івана Дмитровича Сірка.

Роман Юрія Мушкетика досі є найбільш вдалим художнім полотном, в якому так повно розкрито надзвичайно складний образ кошового отамана Івана Сірка.

Досить цікавою змальовується ця історична постать в українській поезії. Твори більшості поетичних жанрів присвячені саме йому, оригінальному кошовому отаману Запорозької Січі. Причому до чистої і незамуленої криниці образу І.Д.Сірка прилучилися як визначні літератори і композитори, так самодіяльні і початкуючі поети й музиканти.

Досить відомий і оригінальний поет Придніпров'я Володимир Сіренко 1968 року створив прямо таки незвичний вірш, тим паче і назва досить значима, прямо як і сам вірш: «Очі кошового Сірка»:

Вони дивляться й досі суворо
у задимлену даліч віків.
В них і гнів, і образа, і горе

низових січових козаків.
Козаків, що в лихую годину
йшли на турка, як з моря вода.
В тих очах наша вся Україна -
незнищенна, повік молода.
Що їй сниться? Чого вона хоче?
І яку собі долю шука?
Знати хочете? Гляньте ув очі
кошового Сірка.¹

В плані уславлення образу Івана Сірка в літературних та музичних творах намітилась певна група авторів, певна традиція. Буквально кидається в очі деталь: до образу Івана Сірка більш всього звертаються композитори і поети Придніпров'я, козацького краю, де виникали і діяли Запорозькі Січі, де відбувалися найхарактерніші, найбільш грандіозні битви козаків за незалежну Україну.

У міжнародний день пам'ятників та історичних місць, у день міжнародної спорідненості міст дніпропетровська газета «Зоря» опублікувала вірш відомої поетеси Ганни Семенівни Шепітько «На Сірковій землі».

Влучно і зрозуміло звучать слова першої строфи, яка, мов своерідна інтродукція, вводить читача до суті справи, до предмета поетичного пошуку. І перша, і друга строфи сповіщають про власне філософсько-поетичне осмислення безперервності вервечки: Сірко - сучасність - майбуття.

Ніжні зорі високої ночі
сиплять срібло на землю Сірка
І шевченкове слово пророче
підніма, наче мрія легка.
Піднімає у вись наші душі,
Щоб людьми між людьми ми були,
А народ сумніватись не мусив:
Чи сини його чесно жили?²

Авторові «На Сірковій землі» вдалося невимушено вплести природу козацького краю до роздумів про добрі наміри, святі вчинки - до отого прекрасного земного, що так довго ховалося від більшості з нас.

Ми зустрілись під небом козацьким
(ждуть нас завтра буденні світи),
та нехай буде всюди багацько
добрих намірів, вчинків святих.

Г.С. Шепітько, як небагатьом поетам, вдається досягати повного злиття змісту поетичного слова із формою вірша, із внутрішньою його ритмомелодикою, співучістю мови і поетичного мовлення, роздумами над природою буття, проблемами вічності і дріб'язкової буденної часточки в ній тощо.

А які ж божественні поетичні перли барвисто грають у вірші! Поруч із уже трафаретною «краплею в морі» раптом «озвучили небо лелеки»!

Кожен з нас, ніби крапля у морі,
хай відчує ту вічну печаль,
що без слів возвеличує в горі
перетворює руди у сталь.
Вже озвучили небо лелеки,
і земля відгукнеться до них.
Крізь морози і спалахи спеки,
пролягають дороги живих.

Отакий вдалий вірш Ганни Шепітько «На Сірковій землі».

Громадськість Придніпров'я радо вітала дует Ганни Семенівни Шепітько і композитора Олександра Петровича Лимаренка, який дав Україні і ріднокраю «Пісню про Івана Сірка».

Гай, гей, українські піснетвори! Початок зроблено ще в 1992 році, добрий початок, а далі - справа за вами, бо не співати далі не можна!

«Пісня про Івана Сірка» давалась нелегко: треба було не просто написати слова до пісні, а створити поезію пісні, яка проситься на музику і разом з тим зберігає якісь історичні деталі (елементи), щоб у заключному вигляді була пісня саме про Сірка, а не, припустимо, про Кармелюка чи яку можна було б сприйняти як пісню про Лукіяна Кобилицю, а лише як пісню про кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

І в «Пісні про Івана Сірка» Г.С.Шепітько вдалося домогтися єдності поетичного образу героя з історичною правдою, яка поставала б з дрібних, на перший погляд, деталей, як, наприклад, легенда про праву руку кошового.

Гей, гей, козаки!
Гей, слава Сірка!
День з кришталю і сонця - по вінця.
Спочиває могила Сірка.
Світлий образ героя - провидця
Вирина, ніби думка швидка.

Приспів:
Береже твою славу Україна.
Славна доблесть в нащадках живе.
Ти, як сонце, нам світиш незмінно.
Хай святиться ім'я нам твоє!³

Це чи не перша професійна пісня про кошового отамана Івана Сірка, але уже в ній спостерігається тісний зв'язок з пісенно-музичною творчістю українського народу, починаючи від заспіву (зачину) «Гей, гей, козаки! Гей, слава, слава Сірка!» Ну хіба далі можна творити у відриві від фольклорних традицій?! Коли б не читати ці рядки, за яких би умов не знайомитися з ними, одне-єдине відчуття: сплав музики і слова створив і образ, і твір, і святиню, ім'я якої хай славиться і живе!

Так, Сіркова безсмертна правиця.
Не підводила в герці ще нас.
Славний дух отамана, мов птиця,
Пролітає крізь простір і час.

Приспів.
Ми з тобою Іваночку-батьку,
Де б і як не крутила судьба.
Ти у вічність проклав свою кладку,
Стереже твою славу верба.

Приспів.
Гей, гей, козаки!
Гей, слава Сірка!

Мелодія цієї пісні природно поєднує кілька темпів - від галопу (а як же передати ритм руху кінноти?) до епічного руху, в який вривається прискорення різного гатунку, це - складна, але вельми колоритна природна мелодія козацької пісні, якій властивий і прискорений ритм і внутрішній багатий світ руху, що уже характеризує особливість мелодії пісні.

Від першого виконання в 1990 році пісня «Запорозькі козаки» (слова Вадима Крищенка, музика Геннадія Татарченка) враз стала популярною! Популярність пісні зростала ще й тому, що перше виконання здійснив «буковинський соловейко» Назарій Яремчук.

Є і нам про що згадати...
Пісня, душу возвелич,
Ой, була в нас ненька-мати
Запорозька славна Січ.
Чорний вус, брова чорнява,
Не судомив руку страх.
І дзвеніла наша слава
На розгонистих вітрах.

Приспів:

Гей, ви козаченьки, вітер в чистім полі!
Научіть нащадків так любити волю!
Гей, ви козаченьки, спомин з м'яти-рути,
Научіть минулу славу повернути!⁴

І знову вервечка зв'язку давноминулого, сучасного і майбуття! І знову найвищі, найкращі, найсвітліші людські почуття! Чи є в світі пісні, щоб були кращими за українські?! Ні, таких пісень не існує (одноденні барвисті, але отруйні метелики не беруться до уваги!)

Наступні дві строфи пісні «Запорозькі козаки» поетично сильно і пісенно окрилено розкривають кредо, політичну програму і верховинні морально-етичні цінності козаків, їх життєву платформу, мету боротьби тощо.

Круточола наша доля,
Не вода в ній - кров тече,
Козаку найперше - воля,
Козаку найперше - честь.
Повернеться, засміється -
І, мій конику, - лети...
Стукотіло мужнє серце -
Чуть було на всі світи.
Приспів.

А прийшла лиха година -
Впав козак наш у траві,
Щоб іскрилась Україна
На гетьманській булаві.

Обмочила землю рана
Із козацького чола,
Щоб неправда помирала,
Щоби правдонька жила.

Останні десятиріччя характерні появою значної кількості поетичних творів, що присвячені Сірковій могилі. Це зрозуміло: останнє місце заспокоєння серця кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка - «Сторожова могила» під Капулівкою. Місце Чортомлицької Січі і поховання кошового отамана запорозьких лицарів останнім часом практично перетворилося в об'єкт уваги громадськості, кількоразової перебудови, реставрації, довнесення до могили черепа Івана Дмитровича, що тридцять років мандрував та покрився пилом по різних лабораторіях. То ж зовсім не дивно, що поетична нива зарясніла творами «На могилі Івана Сірка». Яюсь осторонь цього зібрання стоїть вірш Олександра Задніпряного «На могилі Івана Сірка»⁵.

Серед інших аналогічних творів вірш О.Задніпряного свідчить... про екскурсію шахтарів Нікополь-Марганецького басейну на могилу кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, про розповідь екскурсовода. А ця форма дозволяє авторові вкласти в уста гіда все: про цей пам'ятник, про походи, битви, оборону України від набігів, дає можливість навіть зазирнути у майбуття.

Надзвичайно оригінальним постає Іван Сірко в поемі Юрія Кириченка «Євангеліє від чорнозему»⁶. У великій книзі і зовсім таки немалій поемі автор подає три зрізи про Івана Сірка. Зріз перший. Іван Сірко: сповідь у часі. Ось що пише поет у невеличкому вступові: (речитатив з жмутка балад, писаний для бандури, що знала зрячі пальці і калинове серце Остапа Вересая - останнього із речників струни...)

Слід зауважити, що Остап Вересай - найбільш відомий в Україні кобзар Остап Микитович Вересай (1803 - 1890) - залишив вагомий слід в кобзарському мистецтві. Про нього в Україні створена значна дослідницька література, портретна галерея і фотодокументалістика.

Поет Юрій Кириченко не випадково залучає образ Остапа Вересая, бо про Івана Сірка співали в першу чергу кобзарі, співали Гомери України, адже такі, як Іван Сірко, - гордість і слава України, її героїчне минуле, її сучасне і майбуття.

МОНОЛОГ З МИНУВШИНИ

Я - Іван Сірко з України,
Син тополі - не кураїни...
Я - Іван Сірко, кошовий,
Спогаданням нащадків живий...
Я - Іван Сірко, отаман,
В світ прийдешній дивлюсь без оман.

Будь-який читач відчує у цьому початку щось епічне, велике і безмежне, як сама Україна. Слід сприйняти душею своєрідну манеру Юрія Кириченка взагалі і у монолозі Івана Сірка зокрема. Саме своєрідність манери письма Ю.Кириченка зводить незвичний, досі ніким не створений поетичний образ Івана Дмитровича Сірка. Як же не насолодитися такою мовою і таким мовленням!

Бачу там гіркоту, німоту,
На бандурі - струну золоту...
Тільки чомусь мовчить вона,
Хоч криниця прозрінь - без дна...
Хоч криниця - на тій межі,
Де вустам не знайти олжі,
Де калина цвіте в снігах
Від коріння до крони - в боргах...
Ті борги - на мені, на мені...
Доки в отчій я стороні.
-Доки шаблю трима рука
Хоч одненького козака...

Певно, Юрій Кириченко наділений неординарним поетичним баченням не лише образу Івана Сірка, а й усього, що відбувалося навколо нього, з його ім'ям та і з усією козаicinoю!

Сказати, що Юрій Кириченко геніальний поет, значить, нічого не сказати, а от тонкощі таланту поета допомогли йому тонко, засобами візерункової мови вирізьблити найбільш колоритний і самобутній образ українського велета Івана Сірка.

... Я - Іван, братан сіряків,
Монолог мій - з минулих років.
Але суть його - не мана,
Якщо правдонька не мина,
Коли серце й на ста ножах
Не спотьмарить пігмейства жах...

Я - Іван в Сіряку, не в жупані, не в рясі,
Сповідь моя - у часі...

Що ж, якби Юрію Кириченку поталанило б створити лише «Монолог з минувшини», він уже уславив би образ Івана Сірка не просто як воїна-полководця, а і як народного філософа-мислителя. Але ж поема має ще дві частини про Івана Сірка в «Євангелії від чорнозему». Як же вдало, хоча й здається, що розтягнуто, у чомусь ніби й багатослівно, поет називає другу частину триптиху про Сірка.

ХРАМОВЕ СВЯТО:
ПРИСЯГА УКРАЇНІ НА ШАБЛІ, ВЗЯТІЙ ІВАНОМ СІРКОМ З
ДОБРОТВОРЧИХ РУК...

На шаблі тобі присягаю, нене,
На серці твоїх тривог.
В душу ввіходить Боже знамення:
«Ми - заки світу - вдвох...»

Що ж, такий поет, як Юрій Кириченко, своєрідний кошовий в українській післявоєнній поезії, має повне право порівнювати себе із Іваном Сірком, кошовим запорозьких козаків.

Правду твою, як свою, приємлю,
Віру - на віки віків.
Буду стояти за рідну землю
Силами всіх полків.
Ходить до мене, брата з пістолем,
При січових шаблях.
Щоб - супокійно ратаю в полі,
Жайворону - у гаях.
Хай наречена в краснім намисті
Вийде стрічать зорю.
Хай буде затишно в серці і в мислі
Поводирю й кобзарю...

От прочитаєш Юрія Кириченка про Івана Сірка, і не хочеться ні з ким, ні про що розмовляти, хочеться замружити очі і подумки прочитати рядки ще раз, два, поки не запам'ятаються назавжди.

По-різному клянуться перед Вітчизною-Україною поети і їх літературні герої, навіть такі класичні рядки з поезії часів війни:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Так, клятва Івана Сірка у поетичній інтерпретації Ю.Кириченка настільки осучаснена, облагорожена, осяяна, що забувається чиєсь авторство, і звучить (ми віримо в це!) сам Іван Сірко...

На славі тобі присягаю, Вкраїно,
Всіх своїх козаків.
Доля твоя не сліпа кураїна -
во віки віків,
во віки віків...
Ми при тобі - неспалиме віття,
А ще: ти жива, ми - є...
Твоя зигзиця посеред квітня
З кадуба щирість п'є...
Вточи усім нам її сили-моці
В дні, від січ крижані,
Саме тоді, коли поторочі
Цілять в душу мені...

Варто звернути увагу на те, які козаки оточували Сірка, чим вони характерні, що ж найбільш суттєвого у тих воїнів чубатих? Лицарі, справжні українські лицарі честі і свободи, благородства і вірності, людяності і гідності. Такими були козаки-лицарі чубаті, яких очолював кошовий отаман Іван Сірко.

Чи випадково Юрій Кириченко у другому зрізі - храмовому святі: присязі Україні на шаблі, взятій Іваном Сірком з добротворчих рук, знаходить такі філігранно точні слова злиття двох понять «козаки» і «кошовий» у єдине ціле - козацтво, лицарство козацьке, що міцне, багате, сильне, непереможне своєю єдністю.

На правді тобі присягаю, нене,
Правду в собі несучи...
Вір у моє бойове знамено,
Вір - не мовчи...
Голос твій сонячний хочу мати
Окіл себе, в собі...
Ти, Україно, всечасна Мати
В радості і журбі.
Дозволь цілувати твою десницю,

Дозволь повірити в Зорю...
Приймаю з рук твоїх правду-крицю,
Ступивши на прю!

О Боже, о нене! Про що ж там третій зріз «Зустріч у Стамбулі: яничарське сонце над головами несвідомих провин...» Та про те, як звільнили лицарі-козаченьки своїх сестер і матерів, а у багатьох з них уже турченята на руках. Господи, як же поетично сильно подає автор!

... Вродливі сестроньки в кайданах,
Ясир чужинського крила,
Щоб збить вогонь на ваших ранах
Прийшли ми з щирого Дніпра...
Та що це: ви не раді волі?
Чому чоло таке сумне
У жінки з відчаєм тополі,
Поділ чий... турченятко мне...

Трагедія українських бранців, які багато років перебували у турецькій неволі, які зазнали-отуречення, гірше того, обзавелися дітьми, багато разів зафіксована в біографічних легендах про Івана Сірка, усе єство якого клекотало: українець, українка (читай: козак і козачка) за будь-яких умов мусять залишатися гідним сином і зореликою дочкою України. За будь-яких обставин!

І справді, за будь-яких обставин більшість українців залишалися героями-патріотами: і у фашистських катівнях, і на каторзі.

Але люди є люди. За тих же нестерпних умов знаходились слабкі духом чи просто такі, яким невідомі почуття витримки, сорому, честі, і вони обусурманювалися, виходили заміж за місцевих бюргерів, таких же бранців інших народів... Нашого цвіту стало по всьому світу: і в Аргентині, і в Мексиці, і в Канаді, і в Австралії, і в Штатах, і в Німеччині, і в Голландії, і у Франції, і в багатьох інших країнах Європи, Азії, різних континентів. З далеко неоднакових причин залишилися українці, утворили свої землячества (діаспору) і живуть собі ... А інші й нині залишають свою обшарпану іншими неньку і галамсають за кордон. То справа кожного...

Але кошовий лицарів чубатих отаман Іван Сірко не терпів такого. Краще смерть, - вважав він, - аніж ганьба зради навіть на сімейно-родинному рівні. Навіть смерть...

Невже це ти, озвись, Маріє,
Невже це ти, Палажко, ти?...
Зітха сльоза, лице марніє,
Напившись з горя німоти...
«... Спасибі, пане отамане,
Спасибі, братику, спаси...
А тільки шлях домів з османів
Наш сором у сльозі згасив...»
Аж вкляк Сірко, вуста крижинні
Потьмарить усмішка крива.
І конопських піль туркині
З лице летить гнівне «овва»!

Чи мав право Іван Сірко на такий гнів несусвітний, чи був той гнів праведним?

Не судіть, та судимі не будете...

Пригадуєте, усі кляли гетьмана Івана Мазепу (Іван Степанович Мазепа; 1644 - 1709; з 1662 - генеральний осавул; 1687 р. - обирається гетьманом замість І.Самойловича; 1708 р. - укладає таємний договір зі шведським королем Карлом XII проти Петра I і звертається з універсалом до Запорозької Січі...) за зраду, а він хотів звільнитися від гніту Петровської Росії. Він мав право бачити і думати так, вживати заходи звільнення від московитів, але шведи.. прийшли не як союзники, а як загарбники... Помилився І.С.Мазепа, але в чому?

А що ж постало перед очима Івана Сірка, який війська свої провів по Україні на визволення синів і дочок благословенного народу від споконвічного ворога - оттаманів, що заспівали визволені?

... І впали сестри на коліна,
І знебулися увічу.
«А як же, як же... Україна?»
«Поставить хай по нас свічу -
Наш шлях назад заріс травною,
Якій ім'я - Невороття...
У наших чад над головою
Стяг яничарського шиття.

Як пережити таке? Та ще й людині, що на крилах свободи бурею носилась по ворожих заставах, засідках і загонах, як це робив Іван Сірко, кошовий лицарів, саме лицарів чубатих...

Що ж то за лицарі, чії діти, сестри, матері ведуть себе так? Що то за нащадки лицарів, що поміняли віру батьків своїх, що так швидко забули любимох рідних своїх, свої зоряні світанки і променисті дні, соловейкові вечори і, о Боже, які ж ночі? Пригадуєте: «Ніч така зоряна, місячна, ясна, видно, хоч голки збирай...» І оце все уже забуто?!

Хоч ми не винні - стопровинні, -
Цвіт України вже - не нам...
Хоч ми рабині, так - рабині,
То доля буде їм - синам...
Півмісяцю - вкраїнські чари,
І вроду, мальву з рідних рук...»
...І грянув грім: «Ви - яничари...»
І впав на полиски шаблюк...

Не судіть, то й не будете судимі...

Іван Сірко не міг поступити інакше, він уже не мав права вчинити не так, адже він - Іван Дмитрович Сірко, визнаний в історії кошовий отаман лицарів - козаків чубатих.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Сіренко В. Очі кошового Сірка // Прапор юності, 1996. - 15.01. - № 5. - С. 4.
2. Шепітько Г. На Сірковій землі // Зоря, 1992. - 18.04. - С. 4.
3. Пісня про Івана Сірка. Вірші Г. Шепітько, музика О.Лимаренка // Зоря, 1992. - 26.09. - С. 4.
4. Запорозькі козаки. Слова В. Крищенка, музика Г.Татарченка // Освіта, 1991 - 22.01. - № 6. - С. 1.
5. Задніпряний О. На могилі Івана Сірка // Шахтар Марганця, 1990. - 28.07. - № 89. - С. 5.
6. Кириченко Ю. Євангеліє від чорнозему. З книги Престол чорнозему // Прапор юності, 1990. - 11.01. - № 5. - С. 4.

Розділ 6
ГЕЙ, КОШОВИЙ ОТАМАН
ІВАН СІРКО ЗО ВСІМ
КОШЕМ ЗАПОРОЗЬКИМ

Відповідь запорожців
турецькому султану

Понад 70 років тому в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького вперше з'явилася композиція із славнозвісної картини І.Ю.Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» та текст самого листа, вирізаного стародавньою в'яззю на полірованій дошці. Так-так, того самого листа безстрашних чубатих лицарів свободи і незалежності України, як називали запорожців.

І таким сильним був емоційний вплив тої композиції протягом усього наступного життя. Кожен відвідувач подумки поринає до таємниць неперевершеного витвору людської фантазії і таланту.

Варто нагадати, що восени 1674 р. з Константинополя відправлено до Криму 15 тисяч яничарів. Разом з кримською ордою вони мали таємно здійснити велику військову операцію (15 тисяч яничар і 40 тисяч кримської орди): непомітно рушити на Україну (уникаючи шляхів, річок), дістатися Січі і захопити її.

... Завдяки зраднику знайшли єдину незамкнену хвіртку і через неї заповнили Січ. Хтозна, може й випадково прокинувся козак Шевчик, побачив чекаючих команд до кривавої різанини яничарів, розбудив друзяків, і вдарили з вікон постріли по непроханих! Їм нікуди було діватися, від кожного козачого пострілу падало по кілька завойовників (так тісно стояли...) Після перших пострілів прокинулись інші січовики, і кожен курінь став косити і яничар, і ординців.

Добре продумана, підготовлена і проведена операція була зірвана запорожцями і обернута для зайд поразкою. Недобитки тікали

відчайдушно, і навіть військо Івана Сірка не змогло наздогнати тих, кого нещодавно мучила завойовницька сверблячка.

Іван Сірко зібрав нараду, на якій було вирішено зухвалість сусідів, що не бажали жити мирно з Україною, покарати.

Влітку 1675 року найкращі козаки на чолі з І.Сірком відправилися в Крим, нанесли серйозні удари, звільнили полонених, захопили частину татар і турків і успішно повернулися до Січі, звідки він, Іван Дмитрович Сірко, і написав історичного листа кримському хану. Лист написано напівглузливо, хоча й з дотриманням дипломатичних норм. Цей історичний «першоліст» вміщено в книзі Г.А.Нудьги «Листування запорожців з турецьким султаном»¹. Саме «першоліст» став прототипом тої численної верениці варіантів «Листа турецькому султану Мухаммеду IV», які дійшли до наших днів у багатьох копіях. Причому «Листи» різних місцевостей (регіонів) мають свої особливості.

Придніпровським варіантам листів запорозьких козаків притаманні такі фактичні і стильові особливості, що їх неможливо переплутати з творами, що зафіксовані в інших краях. До того ж вони є першоджерелом, отою первинною гаванню, з якої попливли по хвилях часу усі інші усні і писемні варіанти копій і переробок.

То ж і в листах Придніпровського краю, скажімо, правдиво і переконливо показано, як же кортіло отаманським глітаям поласувати українськими життєдайними землями! Це від тої сверблячки, від тої пихи прилетіли в наші краї не стільки грізні для козацтва, а як такі, що можуть викликати ніщівний регіт, султанові ляки:

«Я, султан, син Магомета, брат Сонця і Місяця, внук і спадкоємець божий, володар царств: Македонського, Іерусалимського, Малого і Великого Єгипту, цар над царями, непереможний охоронець, невідступний домовини Ісуса Христа попечитель, самого бога - надія і втіха магометан, на страх християн, великий захисник...»

Отакі титули султана, що, як донесла до нас досить красива легенда, нібито надіслав такого листа запорожцям. Бачите, яка пиха, а як залякує, мов півень перед боєм, розпустивши свого барвистого хвоста титулів... Лякайтеся, слабенькі запорожці! Ну, коли вже такого страху нагнав, думав султан, можна й суть сказати:

«Наказую Вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без всякого опору і мене вашим опором не примушуйте турбувати»²

Що ж залишалось бідним запорожцям? Злякатися і добровільно піти до турецького ярма... А дзуськи! - як кажуть здавна в наших краях.

Іван Сірко зібрав свій кіш, то й склали листа-відповідь, що облетів увесь світ! Про «Лист запорожців турецькому султану Мухаммеду IV»

ще в ті давні часи ходили легенди в багатьох країнах світу, а сам «Лист» блукав собі як імовірний історичний документ, під яким стояли і різні підписи, і різні роки, навіть адресовані багатьом вельможним особам різних країн.

Наприклад, доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської академії Ю.А.Мицик нещодавно в архівах Варшави, Кракова і Вроцлава відшукав два листи Івана Сірка польському королю Яну Собеському і один (пізніший) - гетьману Лівобережної України І.Самойловичу та їхні відповіді, що датовані 1675 роком³.

Однак варто звернути увагу на два моменти:

1. Відсутність оригіналу листа султанові ще не означає, що його не було зовсім (можливо ще не знайдено?)

2. На «Лист» варто дивитись, як на прекрасний апокрифічний народний твір, відшліфований часом і народною мудрістю.

Та й дослідники «листування» зовсім не наполягають на позитивному утвердженні до того часу, коли пощастить знайти документальні підтвердження чи спростування.

Визначний радянський фольклорист Григорій Антонович Нудьга у вельми цікавому і оригінальному дослідженні «Листування запорожців з турецьким султаном»¹ простежує майже 350-річну історію появи листа-відповіді, що вирізьблена на полірованій дошці з Дніпропетровського музею. Між іншим, аналогічна композиція з репродукції картини І.Ю.Рєпіна і вирізьбленого тексту відкриває книгу великого формату «Смійтеся на здоров'я»⁴.

Так от, Г.А.Нудьга, виходячи з глибокого аналізу відомих науці варіантів «Листа» і історії дипломатичних взаємин Запорозької Січі з тодішніми Туреччиною і Польщею, приходять до висновку, що такого листа, так би мовити, в дусі сатиричної дипломатії, навіть подекуди сороміцького, султан турецький Мухаммед IV... не одержував...

Та не можна утриматись від продовження фантастичної подорожі у давно минулі роки. Ну чому ми не можемо уявити і припустити, що турецькі дипломати, акредитовані в різних країнах, все-таки слали своєму сонцеликому владиці численні «листи» запорозьких козаків, якими зачитувались всі. У тому числі і високопоставлені верстви країн Європи і Азії, Близького Сходу і Африки... А від таких листів не до сверблячки, хоча б з гикавкою якось упоратись.

«Ти - шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш. І самого люципера секретар», - говориться в найбільш поширеному по Придніпров'ю варіанті⁵. Між іншим, саме такий вирізьблено текст на дошці, що зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького.

Як же добре, що академік Д.І.Яворницький колись врятував від забуття кілька варіантів «Листа» та ще й опублікував в 1911 р. в «Летописях Екатеринославской архивной комиссии». То ж завдяки Д.І.Яворницькому можна порівняти тексти, простежити і з'ясувати зміну змісту в кожному конкретному випадку, кожного «Листа», на які виявилась врожайною Катеринославщина⁶.

«Який ти в чорта лицар, що чорт с..., а ти і твоє військо пожирає! Люципера секретар, нашого бога дурень, турецький кухар, вавилонський слюсар, македонський браговарщик, александрійський козолуп, Малого і Великого Єгипту свинар...»⁷

Д.І.Яворницькому поталанило знайти цей шедевр пародійної сатири в с.Новогупалівці в рукописному збірнику, а інший варіант - записати в Новомиколаївці.

Яким же патріотизмом, яким пафосом (і це всупереч сатиричній формі!) сповнений кожен рядок цих творів - живих свідків єднання писемної і усної народної творчості!

«Не будеш ти годен синів християнських мати, твого ми війська не боїмось, і водою, і землею битися будем з тобою, вражий, проклятий син, чорт би побрав твою матір, нехрещений лоб!.. Так тобі козаки відповідають... Числа не знаєм, бо календарів не маєм; місяць же на небі, а год в календарі, день у нас такий же, як і у вас, поцілуй в с... нас!»

(Там само. - С. 115-116).

Між іншим, щодо сороміцького у фольклорі. Якось в лютому 1957 р. М.Т.Рильський розповідав про панка, що приїхав у своє село. Глядь - біжить хлопчина, ну викопаний панок.

- Хлопче, - покликав приїжджий. - А чи не твоя мати прала білизну моєму батькові?

- Ні, панночку, - шмигнув носом хлопчина, - то мій тато топив груби у спальні вашої матері.

(Друкується вперше)

- Отак, - підсумовував славетний поет-академік, - сороміцьке стало шедевром дотепності і гумору ...

Щось аналогічне відбулось і в «Листі запорожців турецькому султану».

Коріння стильових засобів «Листа» сягають до соковитого

народного гумору козацтва, козацьких писарів, хто добре знав крутість тодішнього ділового листування. Проте на стилі «Листів» помітні деякі прийоми кращих полемічних творів Івана Вишенського, а на пізніших переписах позначився вплив генія Григорія Сковороди...

Скільки ж варіантів і переробок «Листа» ще припадає пилом на сімейних копалинах розсипів народних коштовностей, скільки ще не винесено з підвалин народної пам'яті, тому ще і не описані, і не досліджені науковцями! От хоча б один з них.

«... Ти, султан, вилупок турецький, сучий син, недотертый хрін, голомозих дурнів цар, над свинями володар, і шолудивої собаки зять...»

(Друкується вперше)

Цей варіант, напевно, пізнішого походження. Років 50 тому серед любителів давнини Придніпров'я він був поширений фототехнічним способом. На аркуші паперу стилізованим почерком відтворено листа Мухаммеда IV запорожцям, відповідь козаків, у правому кутку внизу вмонтована фотокопія картини І.Ю.Рєпіна...

І таких, в чомусь подібних, варіантів поширювалось немало. У варіантах по-різному гостро і дотепно розквітчано китицю султанських титулів, висміяно демонстровану ним хоробрість і всемогутність, проте в усіх випадках непереможний дух запорозьких козаків звучить однаково сильно, в плані справжнього патріотизму і героїзму, вічності народу, який захищає свою свободу і незалежність.

«Печаль від християн мати будеш, а ми тобі, сатанинський блазень, не піддамося, із сверблячки твоєї сміємося, погроз і війська твого не боїмося, а будемо битися з тобою і на землі, і під водою! Побачиш, плюгавче, як тобі запорожці морду битимуть та так, як це роблять у нас: до гикавки!

Запорожці вміють свою святу землю охороняти, тому наших святинь тобі до скону віку не видати!

Кошовий отаман Іван Сірко із усім своїм кошем запорозьким.»⁸

Так може висловлюватися лише народ, який не зронив своєї гідності, добре знає ціну свободи, який був уярмленим, але не скорився, був поневолений, але здобув незалежність і ніколи не ставав на коліна. І ніщівний сарказм таких творів допомагав бити ворогів, наповнював серця любов'ю і ніжністю до Батьківщини, гнівом і помстою до людоджерів.

У роки випробувань поширювались також картини (народний лубок) та професійно виконані народними майстрами різні варіанти картин на сюжет полотна І.Ю.Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (у вигляді партизанського листа, «населених» червонофлотцями або червоноармійцями...)

Напевно, доречно ще раз нагадати, що Д.І.Яворницький надихав І.Ю.Репіна написати картину, яка стала безсмертною сама і зробила такими ж імена автора картини і ... центральної фігури композиції - лукавого писаря, на образ якого позував Дмитро Іванович Яворницький.

У книзі Івана Шаповала «В пошуках скарбів» розповідається, як Д.І.Яворницький спостерігав в одному із сіл народне інсценування листування запорожців з турецьким султаном.

У повоєнні часи, ми це добре пам'ятаємо, декого теж покривали пухирі сверблячки, проте стримували згадки і спогади про оту гикавку, що нападала на султана та йому подібних.

Певно тому у повоєнні роки набуло поширення якісно нове явище - інсценування (пантомімічне, танцювальне та у стилі ретро-вертепу) картини І.Ю.Репіна. Першим започаткував таку традицію уславлений ансамбль танцю ім. П.Вірського, а потім ансамблі Придніпров'я «Дніпро» (Дніпродзержинськ), «Славутич» (Дніпропетровськ), народні (самодіяльні) танцювальні колективи Кривого Рогу, Павлограда, Нікополя та інших міст.

В 60-ті та 70-ті роки на Придніпров'ї були популярними тематичні молодіжні вечори, зустрічі команд клубів веселих і кмітливих, театралізовані вистави на масових святах, на яких широким ручаєм потекли переробки листа запорозьких козаків, уже адресованих душителяю конголезького народу Чомбе, колишньому ізраїльському міністру Моше Даяну, єдиній у своєму роді «войовничій дамі», колишньому прем'єру Ізраїля Голді Меїр, генералісімусу Чан Кайші, іншим «ясновельможним» дамам і панам, кого розбирала новітня сверблячка.

Подібних переробок лише на Придніпров'ї зібрано понад 15, а на теми сучасного життя в нашій країні, на теми родинних взаємин - важко підрахувати! А це свідчить про невмирущість цього унікального жанру народно-поетичної творчості самобутніх і таких уціпливо-гумористичних українців, чие гносеологічне гілля розрослося на могутньому древі Запорозької Січі, де уміли шанувати волю, незалежність і їдкий, але добродушний сміх.

Гей, історіє - матінко! Що ще та можеш втнути у співдружності і з фольклористикою! Листа такого не існувало, Іван Сірко не писав

такого «Листа» і не одержував від Мухаммеда уразливого, а погляньте: увесь світ здригався від реготу над листами, яких не існувало... Бурлеск і травестія в українському фольклорі настільки глибинні і історично зумовлені, що на їх фоні лист (листи) турецькому султану могли розквітнути на різних сюжетно-тематичних древах.

Іван Дмитрович Сірко у таких творах проявляється у підписі: «Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким». А чи не значить це, що Іван Сірко підписується під кожною фразою, кожним словом «Листа»? Абсолютно точно: він, Іван Сірко, поділяє дух і манеру «Листа», зміст, дошкульність, сатиричний саркастизм апокрифічного твору, і, напевно, найдошкульніші слова вставляв сам, бо хіба міг поступити інакше улюблений народний герой?

Якби виникла можливість проаналізувати мову листів Івана Сірка до різних вельмож, що збереглися по архівах, із змістом цього «Листа» і характером мовного запасу та манери мовлення кошового отамана, то до яких би висновків прийшли? Найрізноманітніших, дивних, незвичних, серед яких обов'язково були б і такі судження:

- Лист турецькому султану написав сам Іван Сірко, або продиктував його своєму писареві (на малюнку І.Ю.Репіна на писаря позував академік Дмитро Іванович Яворницький);

- До Івана Сірка дійшли розмови про можливий лист султанові, і тоді кошовий отаман скликав раду, на якій і довели редакцію листа до остаточного вигляду.

- Лист виник як результат жартівливого спілкування на відпочинку козаків біля вечірнього багаття, після походу тощо.

- Мудрий керівник і вихователь козацтва Іван Сірко, розуміючи виховну силу гумору і сатири, передбачаючи можливу результативність позитивного виховання засобами викриття спотвореного, ворожого українцям, організував і надихнув найбільш здатних на гостре слівце козаків на написання (створення) такого шедевра української сатири.

- Можливі інші якісь варіанти виникнення відповіді запорожців на вигаданий лист турецького султана Мухаммеда IV, але за будь-яких обставин кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко безсумнівно причетний до цього надзвичайного витвору народного гумору і сатири, що і зафіксовано підписом під відповіддю запорожців турецькому султану⁹.

Гей, мудросте народна! До чого ж ти дорогоцінна і неповторна, багатодумна і всеосяжна!

Фольклорні твори чубатих лицарів (створені ними, або про них) свідчать, що українське козацтво було неоднорідним але монолітним у прагненні до свободи і незалежності. Та й гетьмани були однакові,

траплялись користолюбиві і недалекі як політики, зрадливі і себелюбиві можновладні, майже пройдисвіти. І у тому місиві політичних пристрастей, почуттів, ідей, особистостей і кар'єризму постаті типу Івана Сірка серед низових прошарків козацтва користувалися виключною увагою. Ще б пак: І.Д.Сірко - чесний і некористолюбивий, сміливий, відважний і незрадливий; принциповий, щиросердний і невластолюбивий; правдолюб, справжній син народу і України, - ну як не любити такого! І народ України, козацькі маси любили його, а гетьмани - пихаті вельможі, зрадники, чи ті, хто стояв уже на межі зради, - боялися і ненавиділи Івана Сірка. Певно тому Іван Дмитрович Сірко був ідеалом, взірцем для юних українців і їх батьків, він і залишається таким дієвим ідеалом, образом наслідування і для сучасних школярів та їх батьків. Правда, не всі це знають, бо забули, не всі готові наслідувати, бо не знають, а кошовий отаман лицарів чубатих - вічно живий образ справжнього українця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нудьга Г.А. Листування запорожців з турецьким султаном. - К., 1963. - С. 13.
2. Українська народна сатира та гумор. - Львів, 1959. - С. 21.
3. Мицик Ю.А. Листи не султанові // Рад. освіта, 1989. - 5.05. - №35. - С. 4.
4. Смійтеся на здоров'я! - К., 1960.
5. Україна сміється. Сатира та гумор. - У 3 т. - Т. 1. - Народна сатира та гумор дожовтневого періоду. - К., 1960. - С. 78.
6. Федоренко Д.Т. Гикавка після сверблячки. Придніпровські варіанти відповіді запорозьких козаків на лист турецького султана Мухаммеда IV // Червоний гірник, 1989. - 30.06. - № 125. - С. 4.
7. Яворницький Д.І. Лист... // Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Вип. VII. - Катеринослав, 1911. - С. 113.
8. Записано від Петра Васильовича Швидька, гірничого інженера, 29 років, Дніпропетровськ, 1976., друкується вперше.
9. Федоренко Д.Т. Кошовий отаман Іван Сірко. Нові малодосліджені факти життя людини-легенди // Червоний гірник, 1990. - 12.08., 14.08. - №№ 154, 155.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

I. Прочитайте уривок статті В.Т.Горбачук «Письмова робота за картиною І.Є.Рєпіна «Запорожці...»* і дайте відповіді на такі питання:

1.1. Як І.Ю.Рєпін розкрив образ Івана Сірка на своїй картині «Відповідь запорожців турецькому султану»? Чому картину різні автори називають неоднаково?

1.2. Проаналізуйте загальний зміст картини, розкриваючи окремі її образи.

1.3. Дайте інтегральне узагальнення єдності образотворчих засобів картини І.Ю.Рєпіна і мовно-стильових засобів «Листа запорожців...» Мотивуйте свої судження.

... Про Івана Сірка, мудрого і хороброго полководця, складено багато легенд. До речі, й народився він на Харківщині, в слободі Мерефі, що недалеко від Чугуєва - рідного міста Рєпіна. Художник знав немало історій про свого славного земляка, які були поширені на Слобожанщині і передавались з уст в уста. Легенди про Сірка як про січового характерника починаються з того, що народився він з зубами. Коли старі люди побачили, що немовля має добрячі зуби, зраділи й мовили: «О, це добрий буде козак, гризтиме ворогів, як Сірко!» Тобто, гризтиме ворогів, як вовк. Звідси й прізвище його походить. Козацький полководець справді виявився грозою для турків і татар. Не раз він водив своїх козаків у Крим, визволяв немало бранців з неволі. Татари і турки його дуже боялися. І така була віра козацтва в його непереможність, що в нього, мертвого, відтяли праву руку, висушили її і брали з собою в походи. Коли під натиском ворога починали хитатись козацькі лави, то на лінію бою виносили правицю Сірка і підіймали її вгору з вигуками: «Стій! Душа і рука Сірка з нами!»

Ось яким поставав із переказів славний запорозький ватажок Іван Сірко, що підписав листа турецькому султану! Тому й не дивно, що цей образ є в усіх варіантах картини «Запорожці...», що художник шукає все нові й нові засоби, щоб показати його якнайкраще, найрельєфніше.

1880 року Ілля Юхимович завершує композицію картини, в якій порівняно з попереднім ескізом, менше дійових осіб, виразніше індивідуалізовані лостаті. Проте, працюючи над картиною і ставлячи правду над усе, Рєпін відчув, що йому не вистачає всебічного знання

* І.Горбачук В.Т. Письмова робота за картиною І.Ю.Рєпіна «Запорожці...» // Українська мова і література в школі, 1967. - № 4.

теми, глибокого відчуття історичної епохи. Весною 1880 року він їде на Україну, де можна було знайти людей - прямих нащадків авторів листа, нащадків Сірка та його побратимів, побачити зброю тих часів, почути далекі відгуки минулих битв. Прибувши на Дніпро, він відвідує пороги, зокрема Ненаситець, годинами ходить по острову Хортиця, на якому колись була знаменита Запорозька Січ, розшукує рештки старовинних укріплень, вивчає старовинні монети, порохівниці, заіржавілі ятагани. Зупинившись у селі Покровському, Репін багато працює над етюдами селян, відшукує характерні типи козаків, намагається відчутти оптимізм і силу українського народу.

1887 року Репін познайомився з видатним українським істориком Д.І.Яворницьким, прекрасним знавцем Запорозької Січі, великим шанувальником старовини і невтомним колекціонером. Яворницький гаряче прийняв ідею Репіна і став одним з його найенергійніших помічників, приносив художникові книги, документи, рукописи, а також зразки козацької зброї, предмети побуту, одяг.

Та Репін ще не був задоволений зібраним матеріалом. Якщо різних предметів козацького побуту у нього було вже цілком досить, то відчувався брак натури, художник мав потребу ще раз побувати у тих місцях, де залишився дух Січі, де можна було зустрітися з живими моделями своїх вимріяних героїв. Він їде на Кубань, куди переселилась після зруйнування Січі частина козаків, отже, де можна було зустріти прямих нащадків запорожців. Зупинившись у станиці Пашковській, Репін старанно розшукує людей, які б найкраще відповідали його задумові, з великою увагою змальовує їх у свій альбом. У козака Василя Олешка він знайшов риси, що ріднили його з образом Івана Сірка, одного з головних персонажів картини.

Репін вважав, що саме життя і люди дадуть художникові значно більше, ніж найбагатша уява, тому він з такою наполегливістю і невтомністю шукав моделі для своїх героїв. Часто для одної постаті бралось кілька натурщиків. Це, зокрема, стосується образу Сірка. Портретів цього отамана не збереглося, ніхто не міг сказати, яким був зовнішній вигляд героя. Доводилось вибирати серед живих, знайомих людей «подібних» до Сірка, створеного в загальних рисах художньою фантазією. Такими живими моделями для образу отамана були Василь Олешко з Кубані, а також генерал М.І.Драгоманов, з якими художник випадково познайомився в період роботи над картиною.

Оскільки йдеться про живі моделі зображених на картині запорожців, то слід згадати, що прототипом для образу писаря став історик Д.І.Яворницький.

Сірко і писар являють собою наче вісь картини, навколо них групуються усі інші персонажі. За спиною Сірка стоїть з піднятою рукою, розхристаний, з хрестиком на шиї, щербатий, сліпий на одне око козак Голота, що «не боїться ні вогню, ні меча, ні болота». Цього художник писав з дотепного і хвацького кучера поміщиків Тарновських - з Качанівки на Чернігівщині.

Праворуч від Сірка бачимо огрядного вусатого в білій смушевій шапці та червоному жупані козака, що взявся своїми богатирськими руками за боки. Його сміх на фоні голови похмурого осавула, що з холодною байдужістю дивиться на нього, здається особливо розкотистим, гомеричним. Моделлю для цього образу був професор Рубець, той самий, що ознайомив художника з листом запорожців.

Незважаючи на моделі, якими користувався художник, персонажі картини - не копії з природи, а творчі образи. Натура допомогла художникові краще конкретизувати, індивідуалізувати образи. Тому вони на картині лише окремими своїми рисами, звичками, вдачею нагадують конкретних людей.

Кожен з персонажів картини Рєпіна так написаний, що не тільки він буквально нічим не нагадує товаришів (ні зовнішністю, ні характером), але й про найважливіші риси кожного з них можна розповісти цілу історію, кожен з них має свою виразно індивідуальну, неповторну постать. Щоб досягти цієї різноманітності в передачі людських характерів, облич, настроїв, Рєпіну потрібно було буквально вивчити сотні людей, причому кожного треба було вибирати з тисячі для вивчення рис, що відповідали б задумові художника. У той же час ця різноманітність образів, характерів, поз створює цілісне враження. Внаслідок титанічної роботи картину закінчено 1891 року. Тринадцять років напружених пошуків, самовідданої праці!

КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ

2. Прочитайте короткі повідомлення і дайте відповіді на такі питання:

2.1. Якби справді існував наведений нижче лист султана Мухаммеда (таких варіантів український бурлеск і травестія знає немало), якою могла бути реакція запорозьких козаків насправді? Аргументуйте свої міркування.

2.2. Про що свідчить постановка спектаклю Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка³ здійснена за п'єсою Володимира Канівця «Лист запорожців турецькому султану» в березні 1991 року?

2.3. Розкрийте історичну значимість знахідок листів Івана Сірка, що зберігаються в зарубіжних архівах?

«В літо тисяча шістсотє,
В літо тєє боже,
Прийшла грамота Ахмета
В наше Запорожжя:

«Я, султан, син Магомета, брат сонця і місяця, онук і намісник божий, власник царства Македонського, Завідонського, Ієрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, незвичайний рицар, ніким не переможений, невідступний охоронець труни Ісуса Христа, опікун самого бога, надія і втіха мусульман, збентеження і великий захисник християн, - наказую вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без опору і мене вашими нападами не змушувати турбувати. Султан турецький Махмут IV».

(Прапор юності, 1991. - 4.08. - № 91)

2. Завтра прем'єра. Жителі нашого міста і гості зможуть подивитися виставу шевченківців «Лист запорожців турецькому султану». Про зміст вистави я скажу трішки нижче, а поки-що хотілося б зупинитись на тій роботі театру, яка передувала цій прем'єрі.

Напередодні здачі вистави довелося побувати на одному з засідань художньої ради. Про це можна багато говорити, але скажу головне. Я попала в епіцентр пристрастей. Говорилося багато і з великою емоційною напругою, що відобразилося у діаметрально протилежній оцінці як акторської гри, так і змісту зіграної п'єси. І це не дивно, адже мова йде про Чортомлицьку Січ, славного отамана Івана Сірка.

В основу п'єси її автором лауреатом Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка Володимиром Канівцем покладено реальний історичний факт, відомий зі славної картини Рєпіна «Лист запорожців турецькому султану». Це вистава - антитеза. З одного боку - деспотична, жорстока, султанська імперія, а з іншого - демократична, волелюбна Січ. Це конфлікт не лише між «бусурманською» і християнською вірами, а й між принципово різними поглядами на свободу людини, на її долю, щастя.

В день Жіночого свята приємно відзначити чарівну жінку-балетмейстера вистави Валентину Грекову, яка дуже багато зусиль доклала до того аби вистава була рухливою, граційно привабливою і гармонійною, її танці сприймаються як жива, емоційно насичена картина з життя запорожців. Музику, яка вносить багато світлої мелодики і радісного відчуття у сприйняття глядачем вистави, написав місцевий композитор Володимир Ярцев.

Думаю, що режисер-постановник - заслужений діяч мистецтв

УРСР Ярослав Бабій, художник-постановник - Анатолій Пеньковський, диригент - Наум Нусбаум, асистент режисера - Володимир Варламов, помічники режисера - Петро Дерев'яно і Олена Грищенко разом з усіма артистами, зайнятими у виставі, зробили добре діло, подарувавши жінкам і всім нам на весняне свято свою прем'єру про життя і героїчні дні наших предків.

(Прапор юності, 1991. - 7.03. - № 27).

ЛИСТИ - НЕ СУЛТАНОВІ

Серед запорожців, зображених І.Ю.Рєпіним на його знаменитій картині, зайняв своє місце і їх легендарний ватажок, кошовий отаман Іван Сірко. Став він в останні роки героєм і в цілому ряду науково-популярних публікацій, навіть кількох романів. Але хоча про Сірка справді було написано порівняно багато, вчені вважають, що в суто науковому плані його діяльність усе ще досліджена слабо.

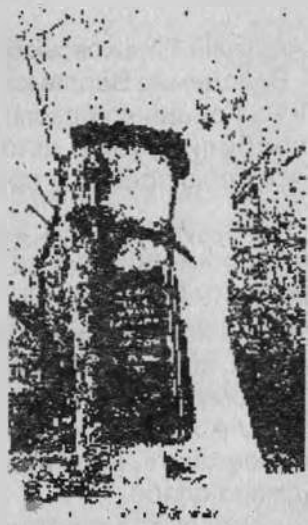
Деякі «білі плями» в біографії легендарного полководця допоможуть ліквідувати останні знахідки в архівах. Кілька десятків невідомих документів, що стосуються його, виявив у сховищах Варшави, Кракова і Вроцлава кандидат історичних наук Ю.А.Мицик. Серед них - два листи Сірка польському королю Яну Собеському і один, більш пізній, - гетьманові Лівобережної України І.Самойловичу, а також їхні листи, надіслані йому в 1675 році. Дослідник упевнений, що ще чимало цікавих документів з історії запорозького козацтва зберігається і в Центральному державному архіві стародавніх актів СРСР, і в сховищах Італії, Франції, Австрії, Туреччини.

(Рад. освіта, 1989. - 5.05. - № 85)

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА ТАКІ СУЧАСНІ ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ ПРО ІВАНА СІРКА

- Сіркова зоря і сьогодні сяє.
- Українську душу найкраще виховувати на прикладі Івана Сірка.
- Гартуються юні серця у походах по Сіркових місцях.
- І в театрі, і в кіно оживає Іван Сірко.
- Хто живе на вулиці Сірка, у того натура сильна і м'яка.
- Якби сучасності кілька Сірків, Україна позбулась би усіляких вовків.
- Якби Україні кілька Сірків, ми б не знали пихатих ділків.

(З колекції автора. Друкується вперше)

Розділ 7 ГЕЙ, ПРИДНІПРОВСЬКІ АДРЕСИ ІВАНА СІРКА

Образ
Івана Дмитровича Сірка
і вічність

Гей, співці-молодці Богом благословенної України! Ви склали славу її синів - національних героїв сивої давнини, козацької минувшини, Великої Вітчизняної війни, вам ще співати про новітніх героїв, про велетів майбутнього!

І бринітимуть струни бандур й кобз, і гратимуть струни сердець українців, як вони тріпотно сприймали безсмертя отамана Запорозької Січі, героя героїв Івана Дмитровича Сірка, кошового лицарів чубатих...

Коли ви будете їхати до сучасного міста Марганця від Томаківки (Дніпропетровська область), обов'язково зустрінетеся із пам'ятним знаком Іванові Сірку. Це бетонний прямокутник, який з тильного боку нерівний через неоднакову товщину брили. У правому верхньому куту пам'ятного знака - рельєфний козацький хрест, ліворуч - макет козацької шаблюки впоперек брили. А перпендикулярно землі - гетьманська булава із нержавіючої сталі. Рукоять шаблі торкається дошки-стели, на якій висічено свідчення історії: «Тут, на річці Грушівці, на своєму зимовнику, 1 серпня 1680 р. помер кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко».

Тришки нижче прописною в'яззю подано слова з відомої народної пісні про Івана Сірка:

Ой не вітер в полі грає
Не орел літає,
Ото ж Сірко з козаками
По степу гуляє!

Під цією плитою-стелою зовсім невеличкого розміру пам'ятна дощечка з таким текстом: «Цей знак встановлено з ініціативи Марганецького осередку ТУМ».

На постаменті і на козацькій шаблюці - завжди свіжі квіти. Їх кладуть перехожі і всі, хто проїздить мимо, офіційні і шкільні екскурсії, бо то - всенародна шана, прояв одної з рис всесвітньої любові до Івана Сірка. А це вже прояв любові.

Відомий козацький літописець Самійло Величко смерть І.Д.Сірка достоменно і докладно записав у своєму документальному творі. Літописець писав:

«Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною і мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справжній і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись военними промислами, не тільки значно воював Крим і попавив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, болотах та на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення.

... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені і справ.¹

За свідченням писаря Биховця «Під час хвороби ... постійно жив на пасіці своїй, розташованій од Січі за десять верств у Дніпровських заплавах.²

То ж виходить, історія зберегла чимало документальних свідчень про останні роки життя безпосередньо на пасіці в селі Грушівка, що було тоді на річці Грушівці. Одні свідчення - конкретно документальні, інші - в часі стали більше схожими на легенди чи легендарні перекази, проте, з конкретно-історичними свідченнями про місцевість.

«Пасіка - зимівник отамана Івана Сірка - розташована біля села Грушівка в місцевості (околиці цього села), що мала назву «Сірківка». Такої назви не мала жодна місцина в Україні, її не зафіксували жодні словники чи науки розвідки, крім усних переказів і легенд.»³

Розглянутих документальних свідчень досить, щоб вважати абсолютно доведеним факт існування пасіки Івана Сірка і його смерті на своєму зимівнику 1 серпня 1680 року, рівно як і поховання на території Чортомлицької Січі 2 серпня того ж року.

Відомо, що на могилі Івана Сірка встановлено погруддя героя. Хай же історія знає, що те погруддя відлите у фасоно-ливарному

цеху Дніпропетровського трубопрокатного заводу імені В.І.Леніна. Погруддя відтворює голову І.Д.Сірка, яка за методом М.М.Герасимова представляє антропологічну копію оригіналу (засобами пластичної реконструкції обличчя поновлюється його справжній вигляд).

Залишились описи села Катеринославської губернії (Дніпропетровська область) Гола Грушівка, в якому ще на початку ХХ ст. існувало володіння Шишкіна, де було урочище Сірківка, в якому від дідів-прадідів існувала пасіка. Найбільше цікавим є те, що до 1955-1956 рр. урочище Сірківка існувало фактично і на картах, поки його не покрили води Каховського водоймища - штучного моря. Напроти Сірківського урвища і встановлено пам'ятний знак. В історичній (машинописній) довідці про пам'ятний знак на місці смерті отамана Івана Дмитровича Сірка, яка створена враз після його відкриття і зберігається в Марганецькому гурті Українського козацтва, сказано:

«Наближеними до затопленого урочища «Сірківка» є Жовті кручі та Насосна першого підйому водопостачання міста Марганець. Поблизу цих об'єктів і встановлений пам'ятний знак на честь Івана Сірка. Пам'ятний знак встановлено за 200 метрів від Жовтої кручі» (Див. схему).⁴

Між іншим, місце пам'ятного знака Івану Сірку (місце смерті кошового отамана) перенесено на маркшейдерську карту місцевості (уже після затоплення водами Каховського моря) і затверджено 14.06.1990 р. Виколювання з плану поверхні здійснено під керівництвом головного маркшейдера Марганецького ГЗКомбінату Барнаша І.А., чим збережена історична конкретність на віки (Див. схему).

Якось Криворізьке міське радіо «Рудана» в черговій авторській передачі «І розкажи сину своєму» розповіло про Івана Сірка, його звитяжне життя, подвиги, про його фольклорний образ та виховне значення народно-пісенного зображення кошового отамана. Передача як передача, але зачепила серця слухачів, бо великим потоком пішли листи-відгуки. Ніхто не міг собі уявити, щоб на одну передачу прийшло близько ста листів-роздумів, порад, побажань і листів-програм на найближчий час. Так, пенсіонерка Юлія Миколаївна Леванова пише:

«Хочу дожити того часу, коли у мене буде для моїх трьох онуків-соколят Іванка, Дмитрика і Максимка - книжечка-розмальовка «Іван Сірко з кошем запорозьким», книжечка подвигів отамана запорозьких козаків «Подвиги кошового Івана Сірка», книга казок, легенд і переказів «Кошовий отаман Іван Сірко». Мені здається, що такі книжечки для наймолодших українців конче потрібні для формування

чуття національної самосвідомості, духовності і патріотизму. Саме книжка-розмальовка, книга подвигів і книга казок, легенд та переказів. Що може бути краще для виховання наймолодших?»

(З колекції автора. Друкується вперше).

«На зорі педагогічної юності, - пише завуч Криворізької СШ №43 Вячеслав Євгенович Смоквін, - мені дуже не вистачало мудрої педагогічної книги про Івана Дмитровича Сірка. Окремі розрізнені данні свідчили: Сірко - монолітний образ, який може бути ідеалом для виховання. З якого б боку - національного, духовного чи морального - ми б не підходили до виховання, він завжди взірець. От як українські богатирі Олекса Попович чи Ілля Муромець - цілісні ідеали, готові для наслідування, хоча жили вони на зорі Київської України-Русі. Так і Іван Сірко, що є велетнем і звичайною людиною водночас; він майже міфічний, стародавній Гігант (Велет), і разом з тим осучаснений козацькою боротьбою і ідеалами, що так близькі, а то й ідентичні з нашими, сучасними ідеалами.

То ж давно настав час мати мудру педагогічну книгу про Івана Сірка, яка водночас була б і за Івана Сірка...

Пригадаймо, які ж книжки були про Володимира Леніна: і про його мудрість та людяність, і про виховання на його прикладі, і оповідання (легенди та перекази) з його життя. Треба чесно визнати, що такі книги несли собою певний виховний ідеал. А тут справжній національний герой, виховний потенціал якого невичерпний і безкінечний, а книжок практично немає...»

(З колекції автора. Друкується вперше)

«Я вже три роки працюю вихователем в пансіоні Саксаганського ліцею, - пише у своєму листі Ігор Олександрович Сіманов, випускник Криворізького держпедуніверситету, - у нас прекрасна постановка позакласної навчально-виховної роботи, у нас все є. І все ж, де вихователі можуть здобути маршрути екскурсій, припустимо, по темі: «Іван Сірко і Військо Низове Запорозьке на Криворіжжі», або просто «Козацьке Криворіжжя» чи ще які.

Слід погодитись, що дві-три таких екскурсії (краще було б щорічні екскурсії різної героїко-патріотичної чи козацько-духовної тематики) для молодших школярів були б рівнозначними стосам книг і величезної вервечки бесід».

(З колекції автора. Друкується вперше)

«Тільки простаки від педагогіки можуть думати, що виховання прекрасного можливе лише завдяки вихованню на позитивному, -

так починає свій лист-роздуми колишня вихованка Нікопольського педучилища, а тепер студентка Криворізького педуніверситету Оксана Сергіївна Шилова. - Викриття спотвореного - основна мета естетичного і морального виховання, бо, викриваючи гідке, нелюдське, ми хочемо того, чи ні, а стверджуємо чарівне, духовне, епохальне. У цьому плані Іван Дмитрович Сірко - якнайкращий приклад, він немов створений природою спеціально для цього».

(З колекції автора. Друкується вперше)

Різні листи, неоднакові їх автори, які підводять неординарні питання, які, однак, об'єднуються спільністю теми. Можна наводити інші листи-роздуми, листи-спогади, листи-прохання, передбачення тощо.

І такі листи теж будуть цікавими. Проте варто навести ще один лист, написаний пенсіонеркою, кандидатом педагогічних наук, доцентом Лідією Едуардівною Сучковою, яка навчально-виховній роботі віддала майже 40 років.

«Мене увесь час хвилює єдина проблема: система присвоєння назв вулицям міст, селищ і сіл. Точніше було б сказати, відсутність такої системи, відсутність методичних рекомендацій. Всі «букети» цих проблем віддані на відкуп місцевих рад. Добре, коли серед чиновників та й трапляються мислячі люди. От в Дніпропетровську є вулиця Івана Сірка, на якій в будинку 43 розміщена редакція обласного радіо. Учні обласного центру можуть самотужки чи організовано відвідувати і вулицю Сірка, і відповідні розділи історичного музею імені Д.І.Яворницького.

Варто ніколи не забувати про таке: Іван Сірко разом із своїми козаками наздоганяв ворожі загани (поляків, турок, татар) і давав їм бій (не такий, як під Жовтими Водами Богдан Хмельницький із друзями, але ж бій), звільняв полонених і гнав, або знищував ворогів «до кореня», як потім говорив. Такі бої відбувалися на території сучасних Павлоградського і Юр'ївського, Васильківського і Петропавлівського, Новомосковського і Синельниківського, Криворізького і Широківського та інших районів. І завжди перемагав Іван Сірко зі своїм кошем запорозьким. А засідки! І.Д.Сірко влаштовував засідки проти ворогів на річках Вовчий і Самарі, Орелі і Томаківці, Саксагані і Інгульці, Річищі і Ревуні та інших, бо він не залишав клаптика землі, яка не горіла б під ногами загарбників.

Чому ж Придніпров'я, колиска козацької слави, яке має святу могилу Івана Сірка в селі Капулівка, позбулося пам'ятників козацтву у Нікополі - колисці Микитинської Січі, та ще має пам'ятний знак на місці смерті кошового, пам'ятники Богдану Хмельницькому в Кривому

Розі, в Жовтих Водах, Нікополі, кілька вулиць Богдана Хмельницького...
І лише одну на честь Івана Сірка в Дніпропетровську...

Чому міста і села не мають відповідних назв вулиць; балки, урвища, заплави, плавні, ліси та інші георгафічні об'єкти, школи, бібліотеки, навчальні заклади інших типів, дитячі і культурно-історичні заклади не носять імен славетних воїнів визвольної війни 1648-1654 рр. адже то наша історія, наша свята національна гордість...»

(З колекції автора. Друкується вперше)

Що ж, досвідчений педагог Лідія Едуардівна Сучкова, кандидат наук, доцент таки має рацію, далі так не можна по-нехлюйському ставитись до найсвятішої пам'яті народу.

...Жила в місті Марганці (своєрідний центр Томаківської Січі, яка була на великому острові поруч) дивовижна учителька Катерина Петрівна Ковальова (1913-1981), яка до війни разом з чоловіком Аркадієм Юхимовичем Гончаровим працювала в Межиріцькій СШ (Павлоградський район Дніпропетровської обл.) і виховала піонерів-героїв Гришу Брозченка і Опанаса Черезвика, яких окупаційна влада спіймала під час диверсійного акту (вкотре разом різали кабель зв'язку штабів) і повісила на брамі школи...

Під час фашистської окупації Катерина Петрівна Ковальова опинилася в селі Балабино Запорізької області з маленьким сином на руках - чоловік пішов добровольцем на фронт - тут місцева підпільна молодіжна організація поширювала рукописні листівки. Фашисти розсердилися не на жарт: вони заарештували вчительку, щоб по почерках розпізнала своїх учнів, але учителька так нікого і «не впізнала». Її катували, вона дивом врятувалася, а потім про неї в книзі «Грім під Запоріжжям» Петро Ребро напише кілька теплих сторінок.

Так от ця Катерина Петрівна завжди і скрізь (після війни в Марганецькій СШ № 2) виховувала діточок українських шкіл в душі козацтва. Її школярки писали диктанти і перекази на теми життя-подвигу Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Семена Палія, Устима Кармелюка, Северина Наливайка, Івана Богуна, Лукіяна Кобилиці та інших.

Вона регулярно проводила уроки позакласного читання по творах про цих героїв, готувала ранки, тематичні вечори відпочинку, на яких обов'язково був Іван Сірко зі своїм кошем козаків. А як запорожці писали листа турецькому султану, вихованці Катерини Петрівни Ковальової різних років, уже самі досить поважного віку, пам'ятають і понині, бо в різний час кожному обов'язково доводилось відтворювати когось із персонажів славетної картини Іллі Юхимовича

Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану...»

Дружні бесіди з учнями за чашкою чаю (разом з батьками), але чай заварювали по-козацькому, стеловий, на травах... І вірші, і пісні про козацтво, про вольницю, про свободу і незалежність України...

І голосне читання якогось давнього твору, що випадково ось зберігся у когось там, а той твір про козацькі походи, про героїв битв, про отих лицарів чубатих, кошовим отаманом у яких був Іван Сірко...

А ще система спонукання, заохочення, застереження і виховання, до якої Катерина Петрівна Ковальова природно вводила такі фрази:

- Молодець, справжній козак саме так і поступив би...

- Ну що ти! Ти ж сильний, ти відважний, як Іван Сірко, у тебе вистачить хисту виконати це, побороти себе...

- Який сором, ти поступаєш так, як ніколи не поступив би Іван Сірко (Семен Палій, Устим Кармелюк...)

- Не пізнаю тебе: ти завжди мені звивався як юний Іван Сірко (Северин Наливайко...), а твій вчинок розчаровує мене...

- Постарайся, у тебе трішечки не вистачило сили дотягнутися до краси вчинків лицаря лицарів Івана Сірка (Івана Богуна...)

- От якби був живим Іван Сірко (Лукіян Кобилиця...), він би обов'язково схвалив би (засудив би) твій вчинок...

- Перш, ніж щось вчинити, подумай, чи Іван Сірко міг би точно так вдіяти, чи поступив би інакше...

Усе це і становило систему виховання учнівської молоді на засадах української етнопедагогіки, на прикладі звитяжців типу Івана Сірка і його побратимів по боротьбі за волю і незалежність України, якої дотримувалася і якій кланялась Катерина Петрівна Ковальова. Чи не тому з 1944 по 1961 роки її роботи в Марганецькій СШ № 2 не було жодного учня, притягнутого до відповідальності, а потім, по 1981 рік - жодного колишнього вихованця, який би відповідав перед судом за скоєні злочини.

Навпаки, серед її вихованців - керівники виробництва, відомі механізатори, винахідники, верстатники, шахтарі, вчені....

Аналізуючи досвід Катерини Петрівни Ковальової, чий педагогічний талант, творчий пошук, сумління і натхнення виділили її серед інших членів досить талановитого колективу, дозволили випередити педагогічну думку на десятки років наперед.⁵

Добра традиція була започаткована в 1990 році - регата пам'яті Івана Сірка під вітрилами слави.

Регата пам'яті Івана Сірка стала щорічною, традиційною, і

проводиться у два етапи (Дніпропетровськ - Запріжжя, о. Хортиця - р.Чортомлик) з фінішем у гирлі річки Чортомлик, неподалік від поховання славетного отамана.

На фініші гонки відбувається театралізоване вшанування пам'яті І.Сірка. Переможець регати дістає перехідний прапор (отаманську корогву), що в точності копіює знамено, під котрим Іван Сірко здійснював свої походи проти ворогів українського й російського народів. На могилі отамана відбувається покладання вінків, квітів. Завершують свято мітинг, концерт народної творчості за козацькими мотивами та народні гуляння.

(Див.: Прапор юності, 1990. - 17.03. - № 33. - С. 4)

Через сім років народилася ще одна регата уже імені Івана Сірка. 40-50 крейсерських яхт пройшли маршрутом Дніпропетровськ - Капулівка (могила Івана Сірка) - Одеса - Босфор. Миролюбива місія регати: «Державам Чорного моря - мир і співпрацю».

(Див.: Українське слово, 1997. - 5.06. - № 22. - С. 16)

Так, слава Івана Сірка - це слава України, історія його життя і боротьби - то історія життя і боротьби України за свою незалежність. То ж хіба можна ставитись до когось із них не по-синівному, не як патріоти?

ДУМКИ ТЕЛЕГРАФНИМ РЯДКОМ

1. Нині, коли небувало зріс інтерес громадськості до історичних знань, в патріотичному й інтернаціональному вихованні трудящих, як ніколи, набуває значення історія рідного краю.

Ми повинні знати, хто ми, якого ми роду, хто наші предки, що відстояли в запеклій багатовіковій боротьбі честь і незалежність Вітчизни. Серед них почесне місце належить славним лицарям - козакам, їх полководцю Івану Сірку, ім'я якого ніколи не забудуть нащадки.

*М.Ковальський, доктор історичних наук, професор ДДУ,
член Археографічних комісій НАН України*

2. Так, комплекс в Капулівці вкрай потрібен, і неодмінно з готелем чи кемпінгом, з людськими умовами для ночівлі. Воно, звісно, козацьким нащадкам не завадить фізично гартуватися за прадідівським звичаєм, та все ж на порозі кінець ХХ століття, яке гарантує людині бодай мінімальний комфорт.

А пісень, заради яких павлоградці годин шість їхали в тряскому автобусі вони таки заспівали. Для себе. Для нас. Про волиняночку,

про Ганнусю, про те, що козацькому роду нема переводу... Справді, нема і не буде!

*(Гнатко М., «Навчи нащадків так любити волю!» /
/ Прапор юності, 1991. - 8.08. - № 87)*

3. Серце болить, а розповідати треба. І в Мерефі, і в інших місцях dokonечно необхідно встановити пам'ятники видатному синові українського народу, але пам'ятники, які були б гідні цієї постаті, такі, щоб в усій повноті відтворили велич уславленого лицаря Івана Дмитровича Сірка.

*(Апанович О.М. Кошовий отаман Іван Сірко /
/ Літерат. Україна, 1989. - 1.06. - № 22)*

По багатьох школах Придніпров'я час від часу проходять виставки учнівських робіт на теми козацького життя і легендарного Івана Сірка - кошового лицарів чубатих.

На виставках часті різьблення по дереву і корі, ліплення, інкрустація, плетіння, чеканка, витинанка, вироби з соломки тощо. Отже, виставки, фестивалі юних четців-декламаторів, співаків, ансамблів «Безсмертні голоси козацькі», огляди театрів, драматизації фольклорних творів, лялькових, театрів тіней під загальною назвою «В краю славетного Сірка»... Це можуть бути навіть разові тематичні виставки творів про І.Д.Сірка, ілюстрації до них «Навічно в пам'яті народній».

Зрозуміло, що центральним образом усіх цих педагогічних дійств повинен бути кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко, який своїм життям і подвигами увійшов у вічність.

Гей, хто ж із співців-молодців та й скаже достоменно, що таке вічність?

Важко, зовсім нелегко визначити вічність. Якби ж то бодай хто-небудь знав, що таке вічність, то й став би практично безсмертним. Але ніхто цього не знає. Не знав і Іван Сірко, він просто жив для народу, воював за народ, не шкодуючи себе, сили власної, часу та й усього життя.

Жив, боровся, працював - і здобув безсмертя.

Івану Сірку встановлено пам'ятники, збираються збудувати усипальницю (каплицю), а по історичних місцях стоять таки (хоча й недостатньо) пам'ятні знаки. Наприклад, на одній із сімох могил (курганів), що збереглась на острові Томаківської Січі, в 1969 році встановлено досить високий хрест (з труб з трикульцевими візерунками на кінцівках хреста), про який свого часу писав сам Дмитро Яворницький.

Це пам'ятне місце відоме на Придніпров'ї як сторожова (спостережна) вежа.

Гей, любителі козацької старовини! Де ще збереглась така пам'ятка козацтва, до якої причетний і кошовий лицарів чубатих Іван Сірко!

Про отамана І.Д.Сірка і його безсмертя співаються пісні і передаються перекази, легенди і казки, вони виникли кілька століть тому, вони адресовані на кілька століть у майбутнє, то це і є вічність...

Але ж безсмертя живе тоді, коли з'являються нові твори, нові пісні, вірші, романи, і кращі з них переживають віки, надаючи сили живучої отому безсмертю, що сформувалося у сиву давнину. Це буде нове, сьогочасне сприйняття і переосмислення безсмертя того ж Івана Сірка, чи якогось іншого національного героя.

Переосмислення, так би мовити, примірка на себе, і є одною з рисочок безсмертя на сьогодні.

Промовистим у цьому плані є вірш Йосипа Струцюка «Запорозький козак», в якому маленький хлопчик «приміряє» козацтво на себе.

В мене коник - баский,
В мене шабля - лиха!
Як об'явиться ворог -
Бережеться нехай!
В мене спис - до зорі,
В мене пісня - дзвінка.
Я із славних отих
Кошового Сірка...⁶

Це прекрасний вірш, такий зрозумілий для дитячого сприйняття і осмислення, для відчуття себе у середовищі, що минулося, а коли ще й дати відповідь на питання: «Де була Запорозька Січ? Що ти знаєш про острів Хортицю? Чи чув про кошового Запорозької Січі Івана Сірка? До чого прагнули запорожці?» (Там само). Стане зрозумілим: у душі маленького сучасного українця до фундаменту національної свідомості закладено добрий основополагаючий камінь.

Слід добрим словом згадати упорядників читанки для 4 кл. чотирирічної початкової школи Д.С.Чередниченка і Г.М.Кирпу, які в книзі «Писанка» помістили прекрасний уривок з роману Юрія Мушкетика «Яса»..Це високохудожній уривок про І.Д.Сірка, в якому герой оповіді показаний на схилі літ своїх, але стільки в тій коротенькій розповіді експресії і емоційних епітетів, стільки метафоричних зворотів (саме таку мову і таке мовлення люблять молодші школярі, саме такі

мовні особливості сприяють формуванню уяви про вічність і безсмертя).⁷

Автори-упорядники «Писанки» супроводили уривок з роману Юрія Мушкетика про Івана Сірка таким дидактичним завданням:

«Що ти знаєш про Івана Сірка з історії? З оповідок? А яким постає образ кошового отамана з наведеного уривка?

Якими словами можна підтвердити його велику любов до України? Чи знаєш ти козацькі пісні? Як у них говориться про Івана Сірка? Що для козака означала воля?»

Можна з чимось погоджуватися, про щось сперечатися, а дещо взагалі відкидати, - то справа професійної майстерності і підготовленості кожного учителя. Але одне постає очевидячки - дидактичне завдання до уривку з роману уявляється маленькою квіткою у великому всенародному букеті безсмертя улюбленому народному герою України Івану Дмитровичу Сірку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С. Літопис. - К., 1991. - С. 265.
2. Яворницький Д.І., І.Д.Сірко. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 158.
3. З усних переказів старожилів села Яковлево, що розташоване на терені села Грушівки, із записів Марганецького козацтва. Рукопис, 1994.
4. Історична довідка на пам'ятний знак місця смерті кошового отамана Сірка Івана Дмитровича. Машинопис, 1991. - С. 1.
5. Гончаров Валентин Аркадійович (Син Катерини Петрівни Ковальової і Аркадія Юхимовича Гончарова). Спогади. Рукопис. - Серпень 1999. - Друкується вперше.
6. Струцюк Й. Запорозький козак / У кн.: Оксана Верес. Біла хата. Читанка для 3 класу чотирирічної початкової школи. - К., 1992. - С. 36.
7. Мушкетик Ю. Сірко. Уривок з роману «Яса». / У кн.: Оксана Верес. Писанка. Читанка для четвертого класу. - К., 1992. - С. 213-216.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЗАСВОЄННЯ ТЕМИ

1. Познайомитись із «Піснею кошового отамана» (Слова Вадима Крищенка, музика Геннадія Татарченка), вивчіть її напам'ять.

Нашу душу пекла-молотила,
вибивала дух сила страшна...
Нашу волю сховали в могилу,
Щоб ніхто не знайшов, де вона.

Перед вами відкриюся, браття,
Все, що спать не дає, я скажу.
Ой, на шаблю відваги й завзяття
Нам негоже збирати їржу.

Приспів:
Україно-мати, ми твої сини,
Перед лютим боєм ти нас пригорни.
Україно-нене, в радості й журбі
На синівську вірність клянємось тобі.

Яничаре, ти рано смієшся:
Не згубилась могила в траві.
Вже світає і нам піднебесся
Повідомить: живі ми, живі.

Гірко хрещені злом і бідю
Ми ідемо, бо серце пашить,
Щоб скропити живою водою
Ту могилу, де воля лежить.

(Рад. освіта, 1990. - 14.XII. - № 100. - с. 1)

ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

1. Кому з кошових отаманів Запорозького козацтва, по-вашому, присвячена пісня В.Крищенко і Г.Татарченка?

1.1. Чому вся пісня витримана у ритмі маршу?

1.2. Як би ви визначили вид «Пісні кошового отамана»? Мотивуйте свої судження.

2. Прочитайте невеличкий вірш учительки з м.Охтирки Сумської області Катерини Квітчастої «На козацькій могилі калина»...

На козацькій могилі присіли літа
відпочити в калиновім затишку...
Сюди птиця за тишею часто літа
зі своїми думками-пташатами...

Зі своїми краплинами неба в крилі,
З висотою своєю у помислах,
що сягають козацьких могил на землі
під калиновим лагідним поглядом...
На козацькій могилі калина цвіте,
Ніби жінчине серце закохане,
вона ловить проміння весни золоте,
ловить теплі дощі між епохами...

(Рад. освіта, 1990. - 10.08. - № 64)

ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ПИТАННЯ:

2. Як назвати такі вислови (словосполучення): «присіли літа», «за тишею часто літа», «під калиновим лагідним поглядом», «ловить проміння весни золоте», «теплі дощі між епохами» та ін.? Навіщо такі поетичні словосполучення у вірші? Мотивуйте свої твердження.

2.1. Знайдіть епітети-прикладки, порівняння, емоційні епітети та інші прості тропи і визначте їх роль у вірші. Будьте доказовими.

2.2. Як ви визначите словосполучення «лицарі чубаті» і словосполучення «Кошовий лицарів чубатих»? Чи існують смислові варіанти тлумачення фразеологізму?

ЗАНЕСІТЬ ДО СВОГО ЗАПИСНИЧКА ТАКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ:

- Один Сірко може сонце закрутити, а може й зупинити.
- На те був Сірко, щоб вороги боялись.
- Як вороги не лаштувались на Україну, та Сірко не дримав.
- Інколи зауваження Сірка було дорожчим похвали.
- Кажуть, кошового Івана Сірка у світі зовсім не було, а хто її тоді захистив Україну-неньку і спочиває від Капулівки недалеко?
- І до кінця світу Сірко буде входити до кожного класу кожної школи.
- Хто це: і не учитель, а навчає, і не прикордонник, а охороняє?
(Кошовий Іван Сірко).

(З колекції автора. Друкується вперше)

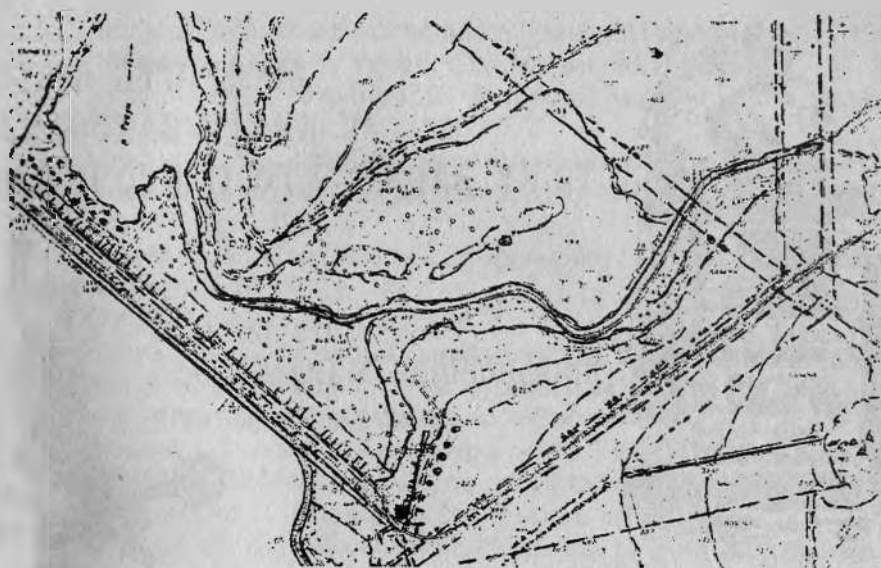

Схема місця розташування Пам'ятного знаку Івану Сірку. Виколювання з плану поверхні.

● — Місце Пам'ятного знаку погоджено: при цеховому віднесенні Пам'ятного знаку на 15 м від осі напорної канавки.

*Нач. управління - Стругий М.
14.06.1990. МГЗК, зам. № 58, тир. 2 прим.*

М҃ДРІСТЬ ВІКІВ, У КНИГ҃У ЗАХОВАНА, І ТОМУ ЗАСЯЄ, ХТО ЇЇ ПРОЧИТАЄ

На полицю
професійної майстерності
учителів і батьків

Абаліхі Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - К., 1962.

Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991; її ж: Чортомлицька Запорозька Січ. - К., 1998; її ж: Козацька енциклопедія для дітей. - К., 1994; її ж: Культура козацтва // Українська культура, 1991. - № 1; її ж: Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1954.

Величко С. Літопис. - К., 1991.

Гетьмани України. Историчні портрети. Збірник. - К., 1991.

Заклятий козак. Популярні історичні повісті та романи / Упор. О.Мишанич. - К., 1995.

З минувшини Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 1995.

Запорозьке козацтво. - Київ - Запоріжжя, 1997.

Кашенко А. Оповідання про славне Військо запорозьке низове. - К., 1992; - Дніпропетровськ, 1991.

Киценко Н.П., Пешанов В.Ф. Хортиця. - К., 1970.

Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. - Дніпропетровськ, 1972.

Козацькі забави. Популярний посібник з історії фізичної культури. - К., 1995.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996.

- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1982.
- Листи Івана Сірка / Уклад, Ю.А.Мицик, М.В.Кравець, - К., 1995.
- Ляпін О.В., Осадчий Г.В. З історії українського козацтва. Документи і матеріали. - К., 1995.
- Мицик Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 г. - Днепропетровск, 1988.
- Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. - Дніпропетровськ, 1991.
- Мушкетик Ю. Яса. - К., 1987.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. - К., 1992.
- Народна пам'ять про козацтво. - Запоріжжя, 1991.
- Огієнко І. Українська культура. - К., 1982.
- Сергійчук В. Морські походи запорожців. - К., 1992.
- Супруненко П. Знайдена скарбниця. - К., 1969.
- Федоренко Д.Т. Жили собі запорожці та й на Запорожжі. - К., 1994; його ж: Мудрість козацької доби - Кривий Ріг, 1999; його ж: Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Частина 4. Козацька республіка (у співавторстві з О.О. Любаром) - К., 1999.
- Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України, 1654 - 1657. ч. I / НАН України. - Львів, 1996.
- Шаповал І. В пошуках скарбів. - К., 1965; його ж: Козацький батько. - Кривий Ріг, 1998.
- Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1960.
- Щербак В. Формування козацького стану в Україні. - К., 1997.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. - К., 1990; його ж: Запорозжя в залишках старовини. - К., 1994.

Перекази про кошового отамана Івана Сірка, записані під час подорожі Д.І. Яворницького по Запорозжю влітку 1896 року.*

1. Про того Сірка - слава, слава і прослава... Сірко на три часті захований: перша єго часть лежить отут саме, де Чортомлицька Січ; друга - під Кривим Рогом, а третя - під Полтавою. Він як умирав, так дав таку заповідь: «Як я помру, то отберіть у мене правую руку і носіть її сім год; хто буде мою руку носить сім год, то владітиме нею усе равно, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода - де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді, то бросайте руку у воду - волна угішитця, чи на землі - не буде вам неякого случаю нещастя, а с сіми год уже поховай в могилу. І хто буде мою могилу штить, братиме навкруги землю та буде могилу обсипать, то я єго сам своєю силою буду дарить. А на сємому году хай мене жде, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелєну неділю, так нехай мене дожида. Не бойся, шо я неправославний хрестиянин, - я єсть православний хрестиянин, Сирєньтій Іоаннович!..» От таку він, той Сірко, дав заповідь! Як я був ще молодим, то і носив землю до могили Сірка. Раз против Великоднєя, в суботу, увечері, набрав я землі у платочок та й пішов обсипать. Як обсипав, так у велику силу з могили спустивсь, такий на мене страх навалився, шо я як вискочив на шлях та як дременував, так не чувсь, як і за слободою опинивсь... А раз пішов я якось до могили з дівчиною. Я тут, бачте, якраз недалєчко жив коло могили Сірка. От пішов я з дівчиною - звісно молодий був! - та й ліг коло могили, трошки й полежав; коли

*Мову і стиль запису збережено

так як у половині ночі як вискоче із могили жеребець та як зарже, так аж уся слобода затрусилась; а лона (= луна) по плавням тільки: го-го-го-го!... так і покотилась. А воно було тихо-тихо та місяшно. Так ми так і розкотились як ті жуки... Та с тих пір уже шкода ходити до тієї могили Сірка.¹

2. Він такий був, що знав де-що. Оце було гука на свого хлопця: «А ну, хлопче, возьми пістоль, стань отам та стріляй мені в руку!» Той хлопець возьме пістоль та тільки бух! ему в руку. А Сірко візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті.

Сірко три рази умирав у семидесяти годах, а всій его жисти було 210 годов. Він як умира, то каже було: «Оце вам три пузирьки з водою - першим пузирьком сприсните - оживу, другим сприсните - стану дивитьця, а третім сприсните - устану і піду у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були, - ото і вода та зроблена була із таких трав. Та як умре, то его кладуть в гной, на треті сутки отгрібають і сприскують водою. Як із першого пузирька сприснули - ожив; із другого сприснули - став дивитьця, а с третього сприснули - встав і пішов. - До трех раз отак робив. А в третій раз як умер, то велів себе спалить і попіл геть пустить, а руку велів одрубать і носити три года, а потім того положить у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці.²

3. Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подумає. Ото там, по тім боці Дніпра, були татари, Магомет жив; так як задумают вони було воювать, то Сірко і каже козакам: собирайтесь докупы, бо на нас уже орда піднімаєтця. Він сильний такий був, що его як ударить хто шаблею по руці, так і не розрубає руки, - тільки сине буде. Не то що кулею, а шаблею. Уже татари які тільки міри протів него робили, так нічого не зробили. Вони его шайтаном так і прозвали. Він як ото умирав, так сказав так: «Як будете ротом до сход соньця із річки, що коло Січі, воду носить і як обмочете тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що я знаю». Так ніхто не зміг - дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як ханцуз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли у Москву, а потім привезли і впьять закопали на місто. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн

¹ Записано від 70-річного дідуса селянина Кіндрата Давидченка в селі Капулівка Катеринославського повіту (примітки записувача).

² Записано від вільного матроса Грицька Тарана, по-вуличному Слабого, бл. 60 років, у містечку Нікополь Катеринославського повіту.

був, та тільки протів Сірка не було. Цей як брань (війна), так він сам там постійно; там уже і кладе; без него ніякої стички не було. Він такі молитви знав; він по-божому, не то що які чари. Не знаю, чи він уже з гори де взявся, чи з другого якого міста, жінки і дітей у него не було - один як єсть. Ото у нас у церкві і кружка Сіркова єсть, - півкварти як єсть улазе. Так Сірко кошовий пив натошак горілку з тієї кружки. Там і карбованьці позаливані на чотири сторони. Мабуть при нему на заказ і зроблена.³

4. Як Сірко помирав, то сказав: «Одніміте у мене руку, і де у вас буде стичка з неприятелем, то ви махніть навхрест моєю рукою, то іще помочь буде.»⁴

³ Записано від вільного матроса містечка Нікополя Дмитра Степановича Барановського, 82 років; Барановський запорозького походження, у чому свідчить паспорт, що є у нього на руках, за підписом князя Потьомкіна, виданий за № 731 дідові Дмитра Степановича Барановського Сергію Барановському (Цей цікавий документ буде свого часу надрукованим).

⁴ Записано від селянина села Капулівки Трохима Лисого, бл. 65 років.

Додаток 2 Кошовий лицарів чубатих

ПОЗАКЛАСНИЙ ВИХОВНИЙ ЗАХІД

Тема:

Кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко (1605-1680) в житті і легендах.

Мета:

1. Довести невичерпні виховні можливості цієї історичної постаті Запорозького козацтва.
2. Показати безсмертя славного кошового в пам'яті народній.
3. Розкрити всеоб'ємлючий характер самовідданого героя далеких козацьких часів у розбудові державності України.

Завдання:

1. Засвоїти новітні історичні свідчення про І.Д.Сірка.
2. Сформувати уміння і навички безпосередньої роботи над першоджерелами історичних документів і публікацій про І.Д.Сірка.
3. Виховати почуття великої любові до козацького минулого України, до безсмертного образу кошового лицарів чубатих Івана Дмитровича Сірка.

Обладнання:

Святково прибрана класна кімната. Над класною дошкою - портрет І.Д.Сірка в обрамленні вишиваних рушників.

Розова тематична виставка макетів козацької зброї, клейноди

(копії); «Козацьке життя» (виставка літератури по козацтву); виставка малюнків на теми козацтва, козацьких походів і боїв, взаємин козаків з кіньми; кодоскоп, екран; великоформатна копія картини І.Ю.Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султану Мухаммеду IV».

Дійові особи і виконавці:

- Учитель історії, Архіваріус, ведучі «козаки» - старшокласники, виконавці пісень, дум, народної поезії, учні класу, їх батьки, гості з паралельних класів, запрошені учителі; ВІА старшокласників «Кобза».

Хід нетрадиційного заходу:

Учитель історії: В житті України все траплялось - і героїчне, і славне, і трагічне.

Але завжди були люди, і серед них - герої. Сьогодні про одного з них, про кошового лицарів чубатих Івана Дмитровича Сірка і піде мова.

Старшокласник 1:

Ой, як крикне старий орел,
що під хмари в'ється.
Гей, загуло Запоріжжя та й до Сірка тнеться.
Ой не вітер в полі грає, не орел літає,
Отож Сірко з товариством на Січі гуляє.
Старий Сірко перед святом раду оглядає,
Козаченьків привітає, стиха промовляє:
Гей, молодці - запорожці, татарва лякає!
Не дримайте, товариші, бо в руки злапає.

Архіваріус: Майже триста років минуло від життя Івана Дмитровича Сірка. Це досить великий історичний час. Здавалось, документів про ті події не збереглося. виявляється, зовсім не так! Найбільше документів, правда, збереглося в Польщі і Франції, навіть в Росії, а в Україні - найменше. І все ж зарубіжні архіви нам теж розкривають свої таємниці, про які з кожним роком все більше дізнається громадськість багатьох країн.

Але продовжимо віршовану розповідь про життя-подвиг людини - легенди.

Старшокласник 2:

Збирайтесь докупоньки
та сідайте коні.
Та коні воронії,

що ждуть на припоні!
Загуділо Запорожжя,
як те Чорне море, -
Понеслися козаченьки
облавою в поле.
Ой як свисне старий Сірко
по конику сивім,
То спинились запорожці,
як сонечко сіло.
Ой як крикне старий орел,
на шпиль-гору сівши,
Засмутились запорожці,
коней погубиши.

Учитель історії: Зверніть увагу на великоформатну копію картини Іллі Юхимовича Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану Мухаммеду IV». Між іншим, центральним образом картини є писар, на якого позував академік Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940), невтомний дослідник козацтва. Ця картина виникла як відповідь запорожців на лист турецького султана. Більшість з вас уже його читала, хоча фактично історія такого документа не знала, то писемна пам'ятка українського фольклору. Злоязикий лист (хай буде вам відомо, що він опублікований в багатьох книгах, наприклад, «Смійтеся на здоров'я» / Упор. Г.Нудьга. - К., 1961; Українська народна сатира і гумор. - Львів, 1959 та ін.), гостро висміює Мухаммеда IV і закінчується словами: «Кошовий отаман Іван Сірко зі своїм кошем запорозьким». І так ті листи ходили по світу, ніби-то як справжні... І тут Іван Сірко сміявся над ворогами України.

Старшокласник 3:

Ой батьку наш, отамане,
що маєм робити?
Без коней ми, наче орли,
що в степу підбиті.
Ой, як крикне наш отаман,
та й до козаченьків:
Не журіться, запорожці,
друзі молоденькі!
Ой годі ж вам турбуватись,
годі, пани-брати,
А беріте в руки списи,

рушайте гармати.
То ж не вітер в полі грає,
не орел вітає -
Ото ж Сірко з товариством
по степу літає.

Вчитель історії: Іван Дмитрович Сірко - кошовий отаман Запорозької Січі, в 50-70-х рр. XVII ст. організатор численних походів запорозьких козаків проти турецько-татарських і польських загарбників. У жодному з 55 сухопутних і морських походів Іван Дмитрович Сірко не зазнав поразки. Помер кошовий отаман у 1680р. на власній пасіці, його перевезли до села Капулівки, поховали і поставили величезний камінь, а сама могила стала святим місцем Січі.

Архіваріус: За роки будівництва незалежної України стали доступні документи усіх архівів України і інших держав. Життя і діяльність Івана Дмитровича Сірка стали вивчати неупереджено і багатопланово. Тепер про І.Д.Сірка, здається, ми знаємо все. Що ж, ще кілька рядків поетичної біографії Сірка.

Старшокласник 4:

Червоніють маки, червоніють кров'ю -
Кров'ю, що лилася ріками віки.
Червоніють маки ген по Придніпров'ю,
Як козацька слава з Божої руки.
І вогнем гарячим за турецьким морем
Пломеніють маки скрізь напровесні,
У своїм незмінно вічному повторі,
Як серця лицарські - щирі й вогняні.
І в Криму татарським - скільки кинеш оком -
Мов стяги червоні, майорять навстріч:
Маки... маки... маки - як бої жорстокі,
За Україну рідну і за матір Січ.

Архіваріус: Мало хто знає, що Іван Дмитрович Сірко був енциклопедично обізнаний, грамотний, знав кілька мов, а в головному французькому університеті Паризькому він навіть читав лекції з історії України, козацтва, з історії Польщі.

*(Див.: Богуш П. Череп кошового /
Прапор юності, 1990. - 9.01, - № 4. - С. 2).*

Але повернімося до біографії кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

Старшокласник 5:

Під Харковом, у Мерефі, у святу неділю
Задзвонили в храмі дзвони, наче на весілля.
Та не брались молодята - була інша справа:
Зі святим хрестом вінчалась України слава.
Харитон, хрещений батько, поруч з батьком рідним
Був при зброї й на хрещену поглядав привітно:

Старшокласник 6:

- А що, кумо, поглянь лишень на Дмитра, на Йвана,
Якщо в батька добра слава, і в сина - як панна...
Буде слава! Я вже бачу, серцем відчуваю,
Що зросте з Івана лицар найперший у краї.
Присягну на власній шаблі - у боях за волю
України і народу - стріне добру волю.

Архіваріус: Кілька місцевостей претендує на те, щоб визнали саме їх місцем народження славетного героя, національного героя України Івана Дмитровича Сірка. Це і Мерефа на Харківщині, Грушівка на Нікопольщині, інші міста і села вишневої України.

Але ніщо так краще не бере за серце, як поезія, то ж слухаємо її, Богиню!

Старшокласник 7:

Пелюстки спадали з яблунь весна за весною,
І роки спливали тихо, наче за водою.
Так... У всіх літа юнацькі пролітають птахом,
І на Січ лежать дороги під Чумацьким шляхом,
Зріс Іванко - став Іваном Сірком знаменитим,
У боях за землю рідну славою повитим.

Учитель історії: Іван Дмитрович Сірко був славетним воїном і полководцем, зроду не програв жодної битви, а воювати йому доводилось і проти татар, і проти турків, і проти поляків, і проти північних братів, але ж царю їхньому він присягав на вірність...

Кошовий Сірко залишався в пам'яті народній і як державотворець і як дипломат, і як відомий культурний діяч. Іван Дмитрович заклав основи тіловиховання, як тоді називали фізкультуру. В його системі тіловиховання були фізичні вправи і спортивні ігри, кінний спорт, плавання, пірнання, походи тощо. Виходить, система фізичного виховання вперше розроблена і впроваджена в практику Іваном

Дмитровичем Сірком. Але знову кілька рядків поезії!

Старшокласник 7:

Мав таку повагу й славу у всього народу,
Що за ним ішло козацтво у вогонь і в воду.
Мав від Бога ласку кошовий сміливий,
У походах-битвах (більше сорока!)
Тільки до звитяги козаків водили
Незрадлива шабля і талан Сірка.
І ще мав отаман вдачу незалежну -
Тільки правді щирій серцем слугував.
Будь-то цар чи бранець - як завжди, бентежний, -
Він ні перед жодним слова не ламав.

Архіваріус: Відомо, що цар заслав Івана Дмитровича до Сибіру за незборимий дух, за вдачу непохитну, за прагнення волі і бажання служити Україні. А хіба це зломиле кошового лицарів чубатих? Яку ж дяку він одержав?

Послухаємо далі наших старшокласників!

Старшокласник 1:

За козацьку вдачу, за душі гординю
І за те, що ката гетьманом не звав -
У Тобольськ в кайданах (виправлять «провину»)
У Сибір московський цар його заслав.
Без сім'ї, без війська, у мороз жорстокий
День за днем сивіли скроні у Сірка,
Але раптом знову, розметавши строки -
На Україну кличе доля козака...

Учитель історії: - Коли погортати українські літописи козацької доби, то майже в кожен історичний момент діяв Іван Дмитрович Сірко. Наприклад, рік 1663. Читаємо: «В актах 1663 року говориться, що кошовий Іван Сірко і воевода Григорій Косагов зібрали «кінний» кіш, пішли проти татар і влаштували бій; в тому ж році татари влаштували в Україні, під Криловим, власний кіш, тобто тимчасову ставку».

(Див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - Т. 1. - К., 1990. - С. 99)

І так щороку, де б не був І.Д.Сірко, завжди битви за свій народ, свою Україну.

Як там далі у віршованій легенді життя кошового отамана лицарів

чубатих?

Старшокласник 2:

Знов пішли походи - знов бої і втрати.
Надто було важко, де Бахчисарай?
Зруйнувавши мури, вів Сірко завзятий
Понад триста в'язнів у хрещений край.
Ось і вечір тихий опустивсь над степом,
Майже півдороги пройдено в Криму...
Враз отаман чує чийсь тремтячий шеліт:

Старшокласники 3-й і 4-й:

- Я тієї віри - вмру, а не прийму.
- Та і я не можу повертатись в Україну, -
Ще один зрадливий голос відгукнувся, -
Трапиться нагода - утечу негайно,
Там, в Бахчисараї, я озолочусь...

Архіваріус: Що говорить історія про Івана Дмитровича Сірка? Як він впливав на людей? Переконанням, спонукуванням, заохоченням; підказкою, порадою, підтримкою, благословінням... Він карав лише одне, неприпустиме між людьми, явище - зраду. Він не терпів її, а зрадників карав відчайдушно...

Ось як про це йдеться у віршованому тексті його біографії.

Старшокласник 5:

Ворухнулись грізно брови в кошового
І лягла на шаблю ще тверда рука:
- Вік живу на світі, і не чув такого,
Щоб було зрадливим серце в козака...
Ніч в кривавих зорях виділась Сіркові,
Ніч без сну, як вічність, душу облягла:
- Гей, скажіть усім тим, що тікати готові,
Я їх не тримаю, швидше якомога
Хай ідуть в неволю знову звідсіля.

Старшокласник 6:

Це ж вони наплодять козакам на горі
Тих, кому Україна стане, як чужа.
Тих, хто знов посуне, як страшна потвора,
Щоб у саме серце нам встромить ножа...

Тож вони ітимуть по могилах свіжих -
А мене й козацтво люди проклянуть...
Вітер з моря свіжий, вітер очі ріже...
Може, ще не пізно? Може, всіх вернуть?..

Старшокласник 7:

Вітер не спинити... Україно любя,
Будь мені суддею лише ти одна...
Як умру - загину - Бог тоді розсудить,
Де моя провина, де моя вина...

Учитель історії:

Рожевіло небо, шелестіли трави,
Червоніли маки - сонце не зійшло.
Повернулись хлопці, і Сірко не плавав...
Може, в серці сльози, -
Хтозна, як було.
А похмурим ранком шлях проліг до Січі.
Коней не міняли, не було й розмов.
Тільки вітер люто бив і бив у вічі,
Маки миготіли - маки, наче кров...

Архіваріус: Це завдяки І.Д.Сіркові із століття в століття козацька педагогіка формувала у молоді героїчні цінності людини, що склали кодекс лицарської звитяги:

- готовність боротися дозагину за волю, віру, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;
- ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;
- героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо.

(Див.: Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка / Гарт, 1992. - 16.05.)

Учитель історії: Історію переробити і відродити не можна, перенести старовину на сьогоднішній день без творчого підходу теж практично неможливо, бо з'явилися нові умови, обставини, нарешті, люди стали іншими, не такими, як діяли в період формування традицій, обрядів, ритуалів, звичок, культурних характеристик епохи. Навіть унікальний випадок відродження в державі Ізраїль давньоєврейської

мови іврита як державної уже несе інші функції ніж тоді, коли іврит обслуговував давньоєврейське суспільство.

Аналогічно і із здобутками козацької педагогіки у формуванні інтелектуальної козацької духовності і тіловиховання молоді, що теж потребують творчого підходу при практичному перенесенні досягнень минувшини на сьогодні.

«Щоб ліквідувати розрив у міжпоколінній спадкоємності і духовній наступності, необхідно створити умови для безпосередньої практичної участі вихованців у відродженні економічних, культурно-мистецьких, громадських і державницьких традицій українського козацтва. І педагогам, і всій громадськості нині треба ставити проблему творчого відродження в сучасних умовах традицій козаків як працюючих і мудрих хліборобів, умілих орачів і сіячів, господарів землі, охоронців і примножувачів скарбів рідного краю, його природних і рукотворних багатств. Тільки в конкретних справах, активній інтелектуальній і практичній діяльності учні зможуть успішно розвивати в собі козацьку кмітливість, винахідливість, підприємливість, творчу ініціативність», - відзначають провідні теоретики козацької педагогіки».

(Див.: Бурлака Я.І., Панченко Г.Д., Будняк Т.Г., Руденко Ю.Д., Шлак О.Т. Лицарська духовність // Освіта, 1995. - 6.12. - С. 12)

На завершення нашого позакласного виховного заходу «Кошовий лицарів чубатих» вокально-інструментальний ансамбль старшокласників «Кобза» виконає дві пісні. Перша - любима пісня Івана Дмитровича «Сонце заходить, гори чорніють», а друга - українська народна пісня про кошового отамана Івана Сірка «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко!»

Учасники ВІА «Кобза» (після виконання пісень):

- Хай всім вам щасливиться!
- Здоровиться!
- Хай мудрість буде козацькою!
- Сила - богатирською!

Разом: -Хай всім щастить! Бувайте здорові!

Примітки

1. В сценарії виховного заходу використано фрагменти народної думи «Кошовий отаман Іван Сірко», вірші сучасних українських поетів та літературні проби студентів групи ПКН 96-5 Криворізького держпедуніверситету.

2. Тексти пісень з репертуару ВІА «Кобза».

2.1. Любима народна пісня І.Д. Сірка
«СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ, ГОРИ ЧОРНІЮТЬ»
(Скорочено).

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.
Радіють люди, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину, лину, що одпочину,
і ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре, зоре! - і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?

2.2. Народна пісня про І.Д.Сірка
«ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО!»

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми думали,
Що то орли із Січі вилітали, -
Аж то військо та славне запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало,
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали
Що то сизий орел по степу літає, -
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой та ми ж думали,
Що над степом та сонечко сяє, -
Аж то військо та славне запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, -
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

Додаток 3
Улюблені страви кошового Івана Сірка

СЕМІНАР-ПРАКТИКУМ В ШКІЛЬНІЙ ЇДАЛЬНІ

Тема:

Найбільш поширені і улюблені страви запорозьких козаків
(Козацька кухня)

Мета:

1. Розкрити невичерпне багатство української національної (козацької) кухні.
2. Довести перевагу з огляду смакових якостей і раціональності давніх козацьких страв.
3. Показати легкість у засвоєнні рецептури, підготовки козацьких страв і організації здорового харчування підростаючого покоління.

Завдання:

1. Залучити учнів класу і їх гостей до палких шанувальників українських козацьких страв.
 2. Сформувати навички і уміння урочистого та повсякденного сервування сучасного столу в українсько-козацькому стилі.
 3. Виховати стійке почуття любові до національної кухні, навчити майстерності виготовлення найпростіших козацьких страв і закріпити стійке бажання постійно працювати над збагаченням рецептурної гами та вдосконалення майстерності їх приготування.
- Обладнання семінару-практикуму «Улюблені страви кошового

отамана Івана Сірка»:

Виставка кухонного посуду, на якому готуються козацькі страви у сучасних умовах; набір плакатів з кулінарної майстерності (розвішені в фойє школи, коридорі до їдальні і на одній із її стін), вихідні продукти для прилюдного приготування (чи демонстрації приготування) козацьких страв; діючий буфет «Козацька харчевня» на самоокупності, стіл замовлень страв і бліц-консультацій по їх приготуванню із ксерокопічними структурами (рецептурою) козацьких страв; тематична виставка літератури тощо; записи українських народних пісень «А мій милий вареничків хоче».

Місце проведення семінару-практикуму «Улюблені страви кошового отамана Івана Сірка» - спеціально обладнана шкільна їдальня із святково розставленими, добре прибраними столами.

Учасники і гості семінару-практикуму: Ведуча учителька (бажано, щоб розумілася на українській кулінарії чи якихось розділах колишнього курсу домоводства); головна куховарка (шеф-кухар чи завідувача шкільною їдальнею), офіціант-консультант, юні кухарчуки (добровільні помічники із на рік-два старшого класу), ведучі - старшокласник і старшокласниця в національному (чи стилізованому під національне) вбранні; батьки учнів класу; члени батьківської ради і керівництво школи, фольклорний шкільний ансамбль «Барвінок» тощо.

Фінансове забезпечення семінару-практикуму: організатори семінару-практикуму разом із адміністрацією школи та батьківською радою вирішують питання (хто, за рахунок чого, скільки) оплати разового пригощання усіх учасників виховного заходу - вартості святкового обіду, який мусить складатися: перша національна страва, друга страва, десерт і третя страва (незвичні, за давньою рецептурою); оплату виготовлення листівки - рецептурної збірки козацьких страв тощо.

ХІД СЕМІНАРУ-ПРАКТИКУМУ «УЛЮБЛЕНІ СТРАВИ КОШОВОГО ІВАНА СІРКА»

Ведуча учителька: Ми з вами сьогодні можемо ласувати снікерсами, бананами, антрекотами по-австралійському, зразами по-шотландському, біфштексами по-угорському та великою кількістю інших страв і продуктів, навіть не замислюючись, що вони чужинські, заморські, не українські. Мабуть, у цьому нічого поганого і немає.

Єдине, чого не слід забувати нікому і ніколи: для будь-якого харчування і продукти мусять бути вітчизняними, а все інше, включаючи і шоколад, і різні жуйки та «ніжки Буша», може вважатися лише ласощами, з'являтися в меню періодично, бо воно не закладено до генетичної пам'яті (і спадковості) українця. То ж ласувати - будь ласка, а об'їдатись заморським чи взагалі перейти на закордонне - то зась! У всякому разі без шкоди для свого здоров'я і здоров'я майбутніх уже ваших дітей...

А що ж їли 320 років тому, що полюбляв їсти Іван Дмитрович Сірко (1605-1680)?

Це тайна, яка довго була прихована для усіх, але тепер ми знаємо правду, і сьогодні у нашому меню будуть улюблені страви Івана Сірка.

Та почнемо все у певному порядку. Слово надається головній куховарці нашої шкільної їдальні.

Головна куховарка: Взагалі, давніх українських (козацьких) страв до нас дійшло дуже багато. Коли ви йшли до нашої козацької харчівні, ви бачили кілька схем-плакатів, які називали вам такі групи стародавніх українських страв:

1. Закуси і страви з овочів.
2. Закуси і холодні страви з м'яса.
3. Перші страви.
4. Другі страви.
5. Українські галушки.
6. Солодкі страви.
7. Напої.

Бачите, сім груп страв, а підгруп - то за п'ятдесят!

Я розумію, що всім кортить негайно скуштувати страви, які любив прославлений кошовий отаман, але не поспішайте, спершу послухайте кілька слів нашої офіціантки, між іншим, болгарською мовою, особа цієї професії зветься сервітьорка, або людина, яка сервірує стіл.

У нас особливий випадок, нам треба навчитися накривати столи швидко і якісно. Ми запросили офіціанта-консультанта.

Офіціант-консультант: Сервірування столу - то майже мистецтво, або то справжнє мистецтво доброго настрою, доброго апетиту і здоров'я, нарешті, - довголіття! І поки я буду розповідати про найголовніші правила українського етикету по накриванню, наші славні помічники це здійснять (а ви уважно слідкуйте і запам'ятайте якомога більше з того, що побачите).

То ж існує сервірування столу до сніданку (свої закони, свої прибори тощо), до вечері, урочистого (чи святкового) столу, а наші помічники накривають вам столи обідні, тобто, щоб подавати страви усього комплексу їх типів.

Ведуча учителька: Дозвольте невеличку гру. Яку страву із перших блюд ви вважаєте найстарішою? Правильно, це борщ. Правда, не такий, як сьогодні, бо сьогоднішній борщ - це не борщ епохи трипільської культури, коли він народився, і уже у ті стародавні часи вважався найбільш колоритною і найвітамінізованою стравою.

А тепер працюємо засобом піднімання руки, а я вже слово надам!

- Отже, питання: Скільки рецептур стародавніх українських козацьких борщів ви знаєте?

Шкода, що ніхто не вгадав рецептів стародавніх борщів, науці відомо рівно 22! Додам, що ще п'ять капусняків і розсільниць, тринадцять видів юшок, тридцять типів галушок лише як перших страв, різноманітні затірки...

- Та повернімося до борщів. Які назви стародавніх українських (козацьких) борщів ви знаєте?

- Так, український. Звичайно, український, але ця страва правильно зветься: «Борщ український з м'ясом». Хто більше назве? Далі!

- Борщ гетьманський!
- Борщ отаманський!
- Борщ київський!
- Борщ полтавський!..
- Здогадалися, здогадалися! Борщі варили по-своєму у кожному козацькому полку, тому борщі були - чернігівський, волинський, галицький, львівський і т.д.

Цікаво, що українські козацькі борщі були і з линами, і з карасями, навіть борщ з квашеними яблуками, з грибами і чорносливом, а холодні борщі! Боже, здається просто неможливо перерахувати усі 22 типи борщів, бо деякі з них мали велику варіативність.

Офіціант-консультант: Ну ось, поки ми розповідали про особливості сервірування українського столу, наші добровільні помічники, які пройшли попереднє навчання, уже завершили сервірування.

Мушу нагадати, що справжній стародавній козацький борщ готувався в макітрі, «допрівав» у горнилі української печі. Пригадуєте

дитячу пісеньку про дощик, такі милі собі пісеньки-ігри, пісеньки заклички:

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику...

У таких пісеньках горщик не завжди полив'яний, він і глиняний, і новий, і зелений... Зрозуміло, що це яскравий приклад доведення прадавності і самого борщу, і гончарного виробництва горщиків, що народилися саме в трипільську культуру, що це відгомін прадавніх закликів (замовлянь) населення ще античної України...

Учитель історії: Та повернімося до Івана Сірка. Як, по-вашому, який із 22 староукраїнських борщів любив кошовий лицарів чубатих?

- Правильно, Іван Дмитрович Сірко дуже любив борщ отаманський, але полюбляв і гетьманський, який відрізнявся кількістю м'яса: до отаманського кляли 500 грамів яловичини, до гетьманського - 400 грамів свинини.

Та поки вам подадуть той борщ, то поласуйте холодними закусками, які здавна подавалися перед першими стравами, їх уже вам подали на стіл.

Головна куховарка: На холодні закуски, що подавалися перед борщами і різними юшками (супами по-сучасному), нарізалася шинка, ковбаси, окорок, сало, холодці та численні салати. Пригадуєте, у щедрівках ми співаємо:

Щедрик, ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски.
А як донесу -
Дайте ковбасу,

Пиріжків макітру,
Шинки шматочок,
Сметани горшочок (горщечок)
Полумисок холодцю
Дайте цьому молодцю!

Це все про закуски до борщу і юшок. Смачного Вам! Вам подали комбіновану холодну закуску, яка складається з двох: помідори з начинкою із сирої моркви та кількох кружальців домашньої ковбаси по-козацькому. Отак і ці дві закуски любив наш Іван Дмитрович Сірко.

Вам ми зробили покуштувати обидві закуски разом.

Офіціант-консультант: Але досить солов'я годувати байками. Зараз вам подадуть борщ, який дуже любив кошовий Сірко. На перші три столи борщ буде поданий у полив'яних макітрах (більше ми просто не знайшли), решта учасників нашого семінару-практикуму борщ одержить із кастрюль. Треба бути великим гурманом, щоб відрізнити тонкощі букету ароматів, що відрізняють ці борщі, так би мовити, макітряний і кастрюльний, але останніх в роки, коли жив наш герой, просто не було.

Головна куховарка: То ж усім, як кажуть, смачного! І поки наші кухарки вас частуватимуть борщем, я нагадаю, яке мистецтво, які продукти слід мати, щоб таку диво-страву приготувати!

На борщ отаманський брали 500 грамів яловичини, 125 г моркви, 500 г буряків, 400 г капусти, 1 цибулина, 400 г картоплі, 250 г квасолі, 250 г баклажанів, 50 г сметани, 50 г жиру, петрушка (корінь), перець горошком і сіль за смаком.

Ось як описано приготування борщу отаманського в одній старій кухарській (куховарській) книзі:

Грудинку, або поребринку залити холодною водою, покласти цибулю, перець горошком, лавровий лист і поставити на сильний вогонь, щоб закипіло швидко і сильно. Бульйон процідити, а м'ясо обмити під проточною водою і поділити його на частини. Покласти у горщик (кастрюлю) покришену моркву, порізаний буряк і петрушку, залити киплячим бульйоном і поставити варити. Коли зваряться буряки, покласти нарізану капусту і посолити. Коли й капуста звариться, додати окремо зварену квасолі з відваром. Квасолі попередньо замочують не менш, як на 4 години; додається кілька картоплин.

Свіжі (або консервовані) баклажани стушкувати, протерти крізь сито і влити в борщ. Дати закипіти, готовий борщ заправити сметаною.

От саме такий борщ, який так любив кошовий отаман Січі Запорозької Іван Дмитрович Сірко, ви щойно й ліквідували із своїх полумисок.

- А чи смачно було? Чи є хто, кому отаманський борщ та й не сподобався? Певно, про такий борщ співав український народ:

Гей, волошин сіно косить,
а волошка їсти носитьь.
Коби сіна докосити,
Ходи їсти - борщ застигне!
А волошин з щирим серцем
Та й навернув борщ із перцем.

Учитель історії: Правда, не слід забувати, що І.Д.Сірко любив юшку з риби, юшку щипанку, куліш з салом, куліш на грибному відварі. Скажу відверто, козаки любили попоїсти і уміли це робити. Причому, їх їжа була простою, але мудрою і колоритною, таку їжу завжди їстимеш, і хотітиметься ще.

В одній з народних пісень співається:

- Добривечір, мила,
А що ти варила?
- Я варила гуся
Та й не обійдуся;
Хіба зварю двое,
Ти серденько моє.

Ви вже зрозуміли, що другі страви можуть готуватися з домашньої і дикої птиці, з риби гарячої і холодної, з телятини, яловичини, баранини, свинини, з поросяти, з кролятини.

А далі просто неможливо збагнути:

- другі страви з картоплі, з капусти, з моркви, з помідорів, з баклажанів, з кабачків, з перцю, із спаржі, з бобових зелених овочів, зі шпинату, а страви з гарбузів (близько десяти страв!), страви з грибів, із свіжої кукурудзи; все, більше не можемо...

Головна куховарка: Перед тим, як мені продовжити розповідь, і поки там міняють прибори, готуючи столи до другої страви, нехай фольклорний ансамбль школи «Барвінок» виконає єдину, адже йде обід, народну пісню «А мій милий вареників хоче».

- Сподіваюсь, що ви вже здогадалися, що Іван Дмитрович Сірко дуже любив вареники з м'ясом, вареники з сиром, вареники з печінкою і салом, вареники з потрібкою (лівером) і т.д. Ми з вами любляємо вареники з картоплею, з картоплею і грибами, з картоплею і печінкою, з картоплею і лівером, з капустою, з вишнями та ще понад 15 назв!

То ж смачного вам! Їжте такі вареники, які любив кошовий Січі Запорозької І.Д.Сірко, їжте і запам'ятайте, що наш славний кошовий

ще дуже любив галушки (ми таких уже і не пам'ятаємо!) - із шинкою, гречані галушки із салом, київські козацькі галушки з грибами печерицями; галушки, запечені з сиром!

В козацькі часи існувало десь біля 15-20 видів галушок, і всі вони були напрочуд приємними на смак! Та згодом все більше стали готувати страви з борошна, з яєць і сиру, з підливами, фруктово-овочеві страви тощо.

Офіціант-консультант: Ви помітили, як спритно працюють наші юні помічники-кухарчуки! Ця професія вимагає особливої спритності і чемності, елегантності і граціозності... Уявімо собі на мить, що той, хто подає страву, повинен зібрати і використаний, брудний посуд. От він кудись недоречно глянув, схопив миску і недоїдками облив гостя чи господаря. Жах, страхіття! Наші помічники-кухарчуки отримали лише кілька вказівок і одне-єдине заняття, але погляньте: вони і елегантні, і граціозні, і прудкокрилі, і чемні... Спасибі їм! (Оплески)

Погляньте, як же швидко наші кухарчуки накрили столи під треті страви, як кажуть, на десерт. А на десерт козаки пили різні меди (це напій з додаванням меду, або на меду), кваси (козацький, гайдамацький, броварський, просто хлібний, журавлиновий, малиновий, запорізький, монастирський), пили різні узвари і чаї.

Головна куховарка: У вас на столах з'явилися гончарні глечики, куманці, і звичайні скляні посудини для рідини. В них - улюблений напій - узвар з сушених абрикос, слив і яблук, а поруч на художніх тарілях чи блюдечках тістечка макові. Не хапайтеся враз за тістечка з маком - то до чаю, бо Іван Сірко любив і узвар (можете куштувати), і чай козацький степовий з маковими тістечками.

Я коротко розповім про той дивний чай. До великої цеберки набиралася джерельна (це може бути справді джерельна, чи з хорошого колодязя, або криниці) вода і кіп'ятилася на багатті, щоб, закіпаючи, увібрала в себе ще й димок палиць гілок осики та берези, які підкладають до вогнища уже перед самим закіпанням.

Коли вода дуже закипіла, до того окропу кидали м'яту степову (добрий пучечок), барвінок звичайний і ... корінь трави Петровий батіг. Знову доводили до кипіння, знімали з вогнища, закривали і давали хвилин 10 для настою, потім розливали по кухлях, подаючи водночас мед, цукор, варення.

Вам чай розіллють з порцелянових чайників для зручності, бо з цеберки можна подавати навіть козацький чай лише в поході, в степу, біля річки, при ночівлі на природі - перед відходом до сну у своїх

наметах. То ж, смачного!

Вас чекають узвар, чай, тістечка з маком - улюблені страви Івана Дмитровича Сірка!

Учитель історії: В куховарській книзі староукраїнської кухні виявляється є страви з борошна, про які ми вже й забули. Це різні варениці, буцики, бабки, у тому числі й гречані, гречаники, присканці, потапці, лінивці; пампушники майже 15 видів, баби близько 10 назв, а печива, а пряники, а вергуни, а тістечка, і пішло-поїхало: коржики, бублики, пундики, медовики, мандрики, плетеники, капами, сложеники, хрустеники, тортики... О ні, це не можна чути на порожній шлунок.

От що ми вживаємо на десерт? Квас, компот, чай... Зрідка - диня, кавун, фрукти... А козаки на десерт пили такі витвори української кулінарії: узвари (понад 12 конструкцій), киселі і киселиці, черешнянку (далі підуть страви з протертих фруктів), ябчанку, ябчанку із сметаною, кашу із яблук з медом, пінники, журавлинники, драглі (кожна - по десятку!).

Отaki були гурмани, ці наші козаки. А готували усі оті кулінарні чарівності козарюги, які не закінчували ПТУ, коледжів і інститутів харчування чи академій... Вони стояли біля казанів і готували страви, годували братів своїх, а як траплялось лихо - хапали шаблочки і пістолі, що були наготові, і нарівні з іншими кидалися до бою...

Що ж, наше побачення, наш семінар-практикум підходить до завершення. Сподіваюсь, ми щиро подякуємо нашій вельмишановній головній куховарці і офіціанту-консультанту за підготовку цього дива, що дозволило нам стільки дізнатися про староукраїнські козацькі страви, а як же слід дякувати тим кухарям і працівникам кухні, хто виготовляв давно забуті улюблені страви кошового отамана Івана Дмитровича Сірка. Та й не тільки ним були шанованими, ті страви - з насолодою їх вживали всі інші козаки, козачки і козачата!

І ще раз спасибі нашим славним помічникам-кухарчукам, які так вправно, елегантно і спритно накривали столи! І щиросердне спасибі нашим славним спонсорам, хто оплатив усі витрати на підготовку і проведення такого дива дивного, що ні пером описати, та ні в казці розказати.

І звичайно, наші оплески подяки фольклорному шкільному ансамблю, який уже нагадав нам народну пісню «А мій милий вареників хоче», і ще виконає такі пісні: «Дівчино моя, переяслівко», «Ой кум до куми залицявся», «Ой мій милий на току, а я йому пирогив напеку», «Ох, мій милий захворів, з рака юшки захотів», «У нашого

хазяїна хорошенько у дворі».

Після виступу фольклорного ансамблю «Барвінок» - проводи гостей, вручення бажаючим розмножених на ксероксі рецептів найулюбленіших козацьких страв такого змісту:

Шановні друзі!

На згадку про наш семінар-практикум «Улюблені страви кошового Івана Сірка», що відбувся _____

_____ прийміть цей рецептурний листочок козацької кухні:

ВЕРГУНИ

3 жовтки, 1 ложка цукру, 0,5 скл. сметани, 1 чарка рому. Круто замісити, виробити вергуни і смажити в олії.

МАРЦИПАНИ

Обчистити 1 скл. горіхів, потовкти, підлити трояндової води з 0,5 скл., покласти у горщик, всипати 1 скл. цукру, мішати на вогні, доки не загусне. Пильнувати, щоб не підгоріло. Знявши з вогню, виробити довгасту булку, обпорошити борошном, прохолодити, тоді розкачати і виробляти будь-якої форми. Пекти в теплій духовці.

ДЗЬОБАВКА

Варять пшеницю і, додавши цукру, меду, розводять як кутю.

ПУНДИК

Взяти пшеничного кислого тіста, розкачати на коржики, підсмажити цибулю з олією, на кожен коржик накладати цибулю, -а на цибулю коржик. Шарів 12 або 16, поставити в піч. Подавати з маслом.

ГИЛУНИ

Варену яловичину січуть добре, до неї додають смаженої цибулі з маслом, перцю, солі. Все це добре вимішують і цим фаршем начиняють вареники із звичайного тіста. Одваривши, обливають маслом чи розтопленим салом і подають.

СЛАСТЬОНИ

Розтерти 5 жовтків з сіллю, покласти 4 скл. борошна, шуму з 5 білків і сметани стільки, щоб тісто було дуже м'яким. Ложкою кидати

в гаряче масло. На тарілці обсипати цукром.

ОБЛИЗНИ

1 скл. сирівцю, 1 чайна ложка олії і цукру до смаку, замісити густенько, тонко розкачати, накласти на коржик варення і заліпити. Смажити в олії так, щоб плавали.

КРУЧІНКА

Замісивши тісто з 1 скл. борошна, 2,5 скл. теплої води і 3 шматочків дріжджів, розмішати добре, дати зійти, як почне сідати, додати олії 1 ложку, солі, меду. Покласти борошна і замісити тісто, щоб було м'яке, дати знову зійти і тоді виробляти кручинку з маком.

ШУЛИКИ

Добре збити яйце з цукром і замісити на цьому тісто, доливаючи воду і посипаючи перетертим маком; розкачати тоненькі коржі і підпекти у духовці. Тим часом у макітрі розтирати мак, доливаючи потроху води, поки не візьметься молоком. Тоді розводять холодною водою, можна з медом, заправляють цукром по смаку. Коржики ламають дрібно і розмішують з маковим молоком.

ГАМУЛА

Спекти кілька яблук, перетерти їх на сито, додати ложку борошна, перемішати добре і поставити у духовку на малий вогонь. Подавати з медом.

Смачного! Пробуйте, творіть і радуйте!

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ

Схеми-таблиці популярних козацьких страв, що дійшли до нас.

1. Закуси і страви з овочів

Помідори з яблуками
Салат з помідорів і горіхами
Помідори з яєчною та ін. (12 назв)
Салат з баклажанів і помідорів
Салат з баклажанів і квасолі
Меживо з баклажанів
Салат буряковий з хрінном
Бурячки з чорносливом і хрінном
Салат огірки в сметані
Картопля з начинкою з оселедця
(та ін., понад 30 назв)

2. Закуси і холодні страви з риби

Мариновані оселедці
Оселедець з яблуками
Оселедець з підливою
Каша з оселедця і цибулі
(рублений оселедець)
Каша з оселедцем, коров'ячим
маслом /форшмак/
Завиванець з риби
Камса з рубленими яйцями
Салат із камси і овочів

Закуска із риби з грибами	4. Перші страви
Заливне із судака по-українському	Борщ український з м'ясом
Короп з медом	Борщ гетьманський
(та ін., понад 10 назв)	Борщ отаманський
	Борщ полтавський
3. Закуски і холодні страви з м'яса	(і ін. понад 20)
Холодець із свинячих ніжок	Капусняк з грибами
Холодець з курки	Капусняк запорізький
Звиванець з поросятя	Розсільниця
Телячий звиванець	Юшка домашня з нирками
Закуска з шинки	Юшка горохова з копченою грудинкою
Заливне з тушкованого м'яса	Щуцина
Ковбаса домашня	Куліш з салом
Ковбаса з печінки	Кулешик; щерба; юхварка;
Різні кров'янки	закришка; шпундра; чир,
Ковбаса - задимлянка	таратута, опрчанка, джема
Задимлянка гусяча та ін., понад 20 страв	та ін.

**Є НА СВІТІ МУДРІ КНИГИ, Є ЗАХОПЛЮЮЧІ,
ЧАРІВНІ, А Є Й СМАЧНІ КУХОВАРСЬКІ**

(на полицю професійної майстерності учителів та батьків учнів)

Артюх Л. Українська кухня / У кн.: Ілюстрований етнографічний довідник. - К., 1993. - С. 79-109.

Карсекіна В.В., Калакура М.М. Рациональне харчування в сім'ї. - К., 1988.

Малая энциклопедия старинного поваренного искусства. - К., 1990.

Українська стародавня кухня. - К., 1993.

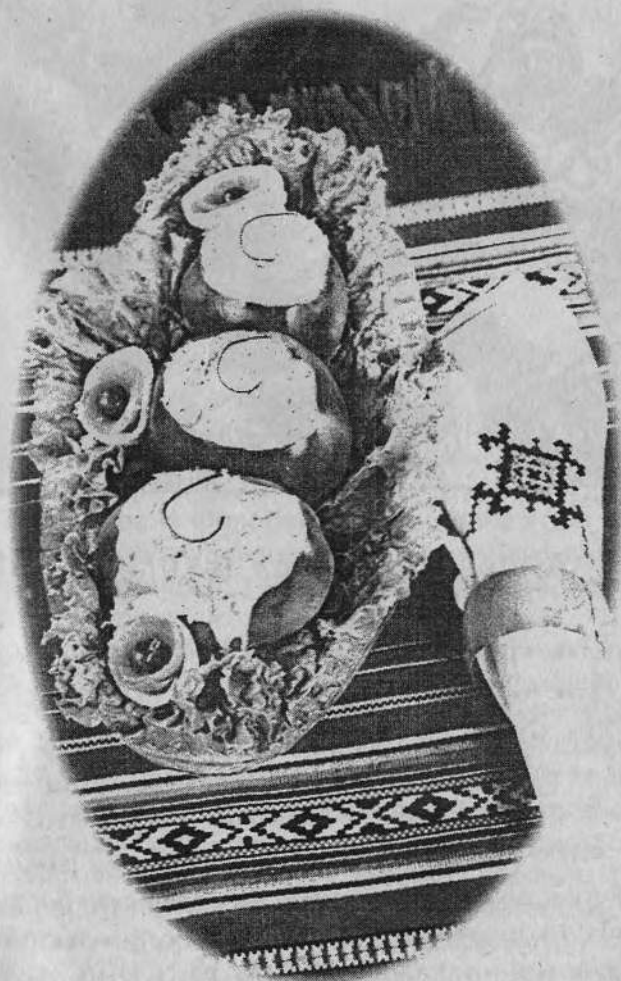
Українські страви. - К., 1964.

Федоренко Д.Т. Борщ з пампушками / У кн.: Від серця до серця. - К., 1997.

Федоренко Д.Т. Як троє селян пиріг знайшли. Прадавні жанри українського народного гумору і сатири // Червоний гірник, 1990. - 11.09. - №174; 14.09. - №176; 18.09. - №179.

Федоренко Д.Т. А мій милий вареників хоче. Кожен народ сміється по-своєму // Рад. жінка, 1991. -. №4. - С. 24-25; та ін.

Шалімов С.А. Шадура О.А. Сучасна українська кухня, - К., 1984.

ДОСЛІДНИК КОЗАЦТВА І НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Кілька слів про автора

В Криворізькому педагогічному університеті майже чверть століття плідно працює звитяжець, невтомний збирач і дослідник козацької старовини, козацької педагогіки, народних традицій і обрядів Дмитро Тимофійович Федоренко, автор понад 330 наукових праць (книг і журнальних публікацій, близько тисячі газетних статей). Особливої популярності здобули фольклорно-етнологічні і етнопедагогічні дослідження «Ой у дяка суєта», «Щедрий вечір» (Дніпропетровськ, 1961; 1968), «Жили собі запорожці та й на Запорожжі» (-К., 1994), «Як запорожці жили-поживали» (ІМФЕ НАН України, 1993), «Спочатку був Дажбог» (Кривий Ріг, 1995), «Від серця до серця», «Листи з античної України» (-К., 1997), «Дитинство античної України», «Блудні батьки - блудні діти» (- К., 1998) та ряду інших.

Доцент, кандидат педагогічних наук Д.Т.Федоренко є співавтором фундаментальних праць «Історія педагогічної думки і освіти в Україні (ч. 1 «Дохристиянський період», ч. 2 «Княжа доба», ч. 3 «У неволі», ч.4 «Козацька республіка», ч.5 «У борні» (у співавторстві з професором О.О.Любаром); «Історія української педагогіки» (у співавторстві з академіком АПН НАН М.Г.Стельмаховичем та професором О.О.Любаром) та «Мудрість козацької доби», Почесний громадянин міста Павлограда, відмінник народної освіти України Д.Т.Федоренко надає відчутну допомогу молодим викладачам, науковцям, аспірантам і студентам в організації і проведенні педагогічних досліджень, є завідуючим науково-дослідною лабораторією з проблем педагогіки національної школи (на громадських засадах). Під його редакцією

щорічно виходить науково-методичний посібник «Викладання і виховання в початкових класах», тематичні збірники праць тощо.

Доцент Д.Т.Федоренко творчо працює із студентською та учнівською молоддю, прилучаючи її до скарбів духовної культури українського народу. Ним розроблені і втілюються у навчальний процес курси з української етнопедагогіки, фольклору та етнографії, авторські програми підготовки молоді до шлюбу, запобігання правопорушень тощо. Він проводить значну роботу в навчальних закладах Кривого Рогу, Довгинцевській педагогічній гімназії, в педагогічних класах СШ №108 та інших з проблем історії українського дошкілля, етнопедагогічної мудрості про формування юної особистості, роль малих жанрів фольклору у формуванні юної особистості тощо.

Кілька книг Д.Т.Федоренка конгресова бібліотека США запросила до своєї колекції праць українських вчених, а Кембріджський університет (Лондон, Великобританія) включив його ім'я із сотні кращих до десятка найкращих вчених 1997-1998 років.

Патріарх Київський і всієї України-Руси Філарет нагородив його своєю Благовісною грамотою.

Д.Т.Федоренко повен творчих сил і натхнення, на підході кілька нових книг про козацьку педагогіку в сучасній школі («Козацький дозор»), про творчий спадок талановитої української піснетворки Марусі Гордіївни Чурай («Трагічні струни Чураївни»), підручник-хрестоматія про першоукраїнський літопис Велесову книгу, переклад сучасною українською мовою і повернення із забуття писемних пам'яток вітчизняної культури Остромирового Євангелія, букваря Івана Федорова та ряд інших вельми актуальних, сучасних і досить потрібних для національного відродження праць.

*О.О.Любар,
заслужений працівник народної освіти України, професор, проректор
Криворізького держпедуніверситету*

Кошовий отаман Іван Сірко (Нові малодосліджені факти життя людини-легенди (Замість передмови)	5
Розділ 1. Гей, від Запорожжя та й по всій Україні.	
Роль І.Д.Сірка в житті козацької республіки і її слави всесвітньої	13
Розділ 2. Гей, від Грушівки та й до Капулівки	27
Розділ 3. Гей, голівонько ти, та козацькая	42
Розділ 4. Гей, навки лишився та й серцях українців.	
Образ І.Сірка в творах різних жанрів фольклору	54
Розділ 5. Гей, уклін тобі, кошовий отамане лицарів чубатих	73
Розділ 6. Гей, кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким	85
Розділ 7. Гей, придніпровські адреси Івана Сірка. Образ Івана Дмитровича Сірка і вічність	98
Мудрість віків у книгу захована і тому засяє, хто її прочитає. (На полицю професійної майстерності учителів і батьків)	112
Додаток 1. Перекази про кошового отамана Івана Сірка. Записані під час подорож; Д.І.Яворницького по Запорожжю влітку 1896	114
Додаток 2. Кошовий лицарів чубатих. Позакласний виховний захід	117
Додаток 3. Улюблені страви кошового Івана Сірка Семінар-практикум в шкільній їдальні	127
Додаток 4. Відповідь запорожців турецькому султану	139
Любар О.О. Дослідник козацтва і народної педагогіки. (Кілька слів про автора)	140

Навчальний посібник

Федоренко Дмитро Тимофійович

КОШОВИЙ ЛИЦАРІВ ЧУБАТИХ

Редактор В.Стецюк.

Художнє оформлення, комп'ютерний набір
та верстка С.Волошина

Коректор Н.Швець

Малюнок на обкладинці Сергія Пометуна

Підписано до друку 01.12.1999 р. Формат 60x84 1/16. Папір писальний.
Гарнітура Прагматика. Друк офсетний. Умовно-друкарських аркушів 8,37.
Тираж 1000. Замовне. Замовлення № **5269**

ПП «Видавничий дім», 50086, Кривий Ріг-86, вул.Телевізійна, 3а, оф. 1101/5.

Криворізька міська друкарня. 50050, Кривий Ріг-50, пр.Металургів, 28.